

Měřínský, Zdeněk; Plaček, Miroslav

Nástin vývoje hradní architektury vrcholného středověku na Moravě a ve Slezsku do období husitských válek

Archaeologia historica. 1988, vol. 13, iss. [1], pp. 217-249

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/139763>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

Nástin vývoje hradní architektury vrcholného středověku na Moravě a ve Slezsku do období husitských válek

ZDENĚK MĚŘÍNSKÝ—MIROSLAV PLAČEK

Snad nejdynamičtější rozvoj ze všech oblastí a badatelských okruhů, které leží v zájmu archeologie středověku, prodělalo během uplynulého pětiletí bádání o moravských hradech vrcholného středověku. Tento časový úsek znamenal kvalitativní i kvantitativní změnu v poznání moravské hradní architektury, a to zejména se zaměřením na analýzu jednotlivých objektů na základě stavebně historického průzkumu, povrchových i sondážních archeologických výzkumů i větších systematických akcí. Dále jsou potěšitelné i náběhy k hodnocení a komparativnímu studiu určitých stavebních typů a sledování hradní architektury na regionálním základě (např. Kohoutek 1982; 1985; 1986; 1988; Hartl—Kohoutek 1983; Kouřil 1978; Konečný 1977; Konečný—Merta 1980; Měřínský 1988; Měřínský—Plaček 1988; Plaček 1982; 1983; 1983a; 1985; 1986; 1987a atd.).

Morava neměla, bohužel, v minulosti badatele takového formátu, jako byl pro Čechy A. Sedláček (1882—1927), který zanechal o českých hradech korpus, jenž co do obsahu a množství faktografických údajů, popisů objektů i historických informací nebyl dosud překonán. Dodnes zde též nejsou k dispozici kvalitní a kompletní soupisy uměleckých památek, zejména architektury středověku, což se také odráží v celkovém stavu výzkumu. Na druhé straně určitou základnu poskytuje úroveň zpracování historického místopisu a stav zachování i edice pramenů předhusitského období, především zemských desek a pro období 15. století i púhonů.

I.

Pokusy o souhrnné zpracování problematiky moravské a slezské hradní architektury lze sledovat již během 1. až počátku 2. poloviny 19. století, a to ještě převážně v duchu romantismu poplatných děl a obrazových souborů F. Sartoriho (1819—1820), A. Kunikeho (1833—1835), K. A. Müllera (1837), F. A. Hebera (1848), E. Hölzela (1857—1860) i dalších autorů. Obrat neznamenalo ani období posledních desetiletí 19. až počátku 20. století včetně meziválečné periody. Vycházejí sice práce A. Prokopa (1888; 1904), kdy zejména druhé rozsáhlé čtyřdílné dílo přinášející soupis a dokumentaci uměleckých památek Moravy klade značný důraz na hradní architekturu. Je však zatíženo mnoha nepřesnostmi a omyly, podobně jako nedokončená práce o slezských hradech a zámcích od A. Petera (1879; 1894) a pokus V. Pinkavy (1927). Rozdílné, většinou dnes nevyhovující úrovně jsou i popisy hradů a jejich dějin v příslušných svazcích jednotlivých okresů Vlastivědy moravské (1897—1982).

Meziválečné období přináší prvé náznaky odlišného přístupu ke studiu feudálních sídel, které se kromě popisu jednotlivých objektů a jejich dějin snaží využívat i jiné druhy pramenů, hlavně pak doklady archeologické a podrobné terénní studium. Ovšem pouze v rámci tehdejších možností a metodické

úrovně výzkumu, tzn. formou povrchových průzkumů, sběru archeologických nálezů, drobných sondáží a pořizování situačních skic. Kromě badatelů zkoumajících podrobněji jednotlivé objekty (např. Blekta 1934; 1936; Zháněl 1967; 1967a; 1971) se vyznačovaly širším záběrem soupisové práce I. L. Červinky o moravských hradech, hrádcích a tvrzích (Červinka 1927—1930; 1942) a rozsáhlé dílo německého badatele H. Weinelta (1936a; 1936b; 1937; 1937a; 1937b; a další), využívající i pramenů archeologických a terénního průzkumu včetně měřičské dokumentace, avšak bylo v řadě aspektů týkajících se dějin osídlení i typologických schémat hradní architektury ovlivněných teoreticky C. Schuchhardtem (1931; po určité modifikaci akceptovaných i D. Menclovou 1970—1971, 99—102 a z nepochopitelných důvodů převzatých i publikací Hradý, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (II). Severní Morava, Praha 1983; srov. rec. Kouřil—Měřínský—Plaček 1985) podmíněno dobou svého vzniku i národností badatele. Po nových revizních výzkumech je nutno konstatovat, že se nelze naprosto spolehnout na Weineltovy závěry o datování archeologického materiálu, ani na většinu jeho plánů a popisů jednotlivých objektů, samozřejmě včetně typologického zařazení (srov. Kouřil—Plaček 1986a, 221—229).

V poválečném období se těžiště zájmu o hrady přesunuje více na problematiku stavebně historického a architektonického vývoje vyúsťující v monumentálním díle D. Menclové (1972; 1976, 2. vyd.), která se pokusila zařadit tyto objekty do celkového kontextu dějin umění a architektury v širších genetických souvislostech evropských i originálních řešeních půdorysných dispozic a jejich jednotlivých prvků u hradních organismů na našem území. Tento přístup představoval úhelny kámen uměleckohistorické typové klasifikace autor-ky, samozřejmě v rámci prostoru, času, možností stavebníka i staveniště. Tradice bádání o českých hradech počínaje A. Sedláčkem až po D. Menclovou vytvořila dobré předpoklady, na nichž může pokračovat další výzkum, ať již stavebně historický (např. J. Muk, F. Kašíčka, P. Chotěbor a další) či archeologický, u jehož počátků stál zejména A. Hejna (např. 1983). Na tyto základy navazuje i současné bádání, opírající se hlavně o archeologické a stavebně historické výzkumy a usilující o komplexní pohled na hrad jako organismus vyznačující se řadou funkcí vojenských, residenčních, správních a hospodářských, jež se odrážejí i ve vybavení objektu, stavebně historickém vývoji, jeho uměleckohistorickém ztvárnění až po dispozičně skladebné řazení a jeho genetické vztahy (srov. např. Durdík 1978; 1982a; 1984, 8n.; 1986). Komplexní pohled by měl postihnout i přírodní poměry staveniště, sociální postavení stavebníka v rámci feudální třídy, jeho vztahy k okolí, regionální aspekty i širší kontext politického vývoje.

Na Moravě bádání o hradech ke skutečné syntéze naznačující jejich genezi, vývoj a typologickou klasifikaci do konce sedmdesátých let nedospělo. K dispozici je řada analytických studií a drobných monografických článků, zpracování menších regionů i dílčí problematiky, množství různých průvodců, zejména v padesátých a šedesátých letech vysoké úrovně od předních badatelů (srov. dále a seznam lit.), a populárně pojatých baedekerů (naposledy Hradý a zámky na Moravě 1987) či fotografických a propagačních publikací (Měřínský 1981, 147—148; bibliografii srov. Hradý a zámky v Československu 1975). Rozsáhlá práce D. Menclové o vývoji moravských hradů, která měla být protějškem díla o české hradní architektuře, byla přerována tragickou smrtí autor-ky v roce 1978 a určitým náběhem k ní byla pouze výše zmiňovaná studie o typologii moravských hradů (Menclová 1970—1971) a řada přípravných monografických studií o jednotlivých lokalitách (srov. dále a seznam lit.).

Určitý mezník a přelom ve studiu znamenala XII. celostátní konference k problematice historické archeologie v Košicích a Zlaté Idce v roce 1980 zaměřená na hrady a hrádky v ČSSR. Bylo zde poukázáno na značnou torzovitost, nesystematičnost a mezery i řadu omylů a nepřesností v našich vědomostech včetně absence celkového pohledu na moravské hrady z hlediska jejich historie, architektonického vývoje i z pozic archeologického bádání. Pouze takto komplexně pojatý pohled na celou problematiku a kombinace všech druhů pramenů může pak zajistit nové poznatky a bádání posunout kupředu (srov. Měřínský 1981, 147n.). Od počátku osmdesátých let jsou také v daleko větším množství ve sborníku *Archaeologia historica* i dalších publikacích otiskovány dílčí monografie a analytické studie o jednotlivých lokalitách, nutné pro zobecňující závěry (srov. seznam lit.). Od konce sedmdesátých let je potěšitelný vzrůst archeologických výzkumů zaměřených na hradní architekturu, které při vhodném nasměrování a metodice mohou především poskytnout nové, kvalitativně vyšší informace a poznatky (k výzkumům srov. Měřínský 1981, 177—179; 1986a, 30; tam další lit.). Jistý impuls představovaly počátkem osmdesátých let také první dva svazky dlouho připravované řady *Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku* (1981; 1983), které nesplnily očekávání ani odborníků, ani zájemců z řad nejširší veřejnosti, a to jak řadou faktických omylů, tak celkovou koncepcí, jež zůstává daleko za pojetím daným současnými trendy výzkumu založeného na spolupráci řady vědních oborů (srov. Měřínský 1984; Kouřil—Měřínský—Plaček 1985; tam odkazy na další recenze).

Feudální sídlo vrcholného středověku představovalo složitý organismus s řadou funkcí a na jeho moderním výzkumu se musí podílet řada vědních disciplín. Jsou to především samy dějiny feudálních sídel, a to nejen jako samostatných jednotek, ale i ve vztahu k panství a sídlícímu rodu, jejich stavebně historický vývoj, zařazení objektů do širších souvislostí slohových a typologických, což by mělo být náplní umělecko-historického výzkumu, místopis lokalit, folkloristika zachycující pověsti o těchto objektech atd. Náznaky skloubení všech těchto aspektů nacházíme již v práci D. Menclové (1972) o českých hradech, kde je samozřejmě větší důraz kladen v souladu se zaměřením autorky na stavebně historickou a umělecko-historickou stránku. Dále je tato moderní koncepce propracovávána v pracích T. Durdíka (1976; 1978; 1981; 1982a; atd.) i dalších badatelů o české hradní architektuře a jejím vývoji a výše zmiňovaný autor hovoří dokonce o etablování castellologie jako samostatného vědního oboru charakteru typické mezní historické disciplíny (Durdík—Klápště—Sommer 1986, 19).

Důraz je zde kladen především na poznatky získávané archeologickými výzkumy a na vypovídací hodnotu archeologických pramenů. Archeologie zabývající se hmotnou kulturou v nejširším slova smyslu přispívá v nezastupitelné míře a na nové kvalitativní úrovni jak k poznání dějin středověkých fortifikací, dobových reálií, života na těchto objektech, tak i k poznání půdorysné skladby a datování jejich stavebního vývoje. Na tomto místě musíme konstatovat, a byla si toho vědoma i D. Menclová (např. 1970—1971, 107), že právě archeologický výzkum může korigovat, rozhodnout nebo i změnit mnohé závěry. Naše poznatky mají totiž pouze relativní platnost vycházející ze stavu výzkumu mnohdy těžko rozeznatelných reliktních zdí, navíc u řady objektů naznačených pouze morfologií terénu či skrytých v dodnes stojících objektech, kde lze získat informace o stavebním vývoji jen podrobným stavebně historickým průzkumem s nutností doplnit jej i o archeologické sondáže, a jak se ukazuje v poslední době, i o geofyzikální měření klíčových zájmových ploch (Hašek—Měřínský 1988, v tisku).

Archeologické výzkumy, zejména plošné systematické odkryvy, neboť sondáže přes propracovanou metodiku (srov. např. Durdík 1981, 8—10; 1976: 1982a) většinou nepřinášejí u lokalit s nepřiliš zachovanými terénními relikty požadovaný efekt, mohou zcela pozměnit názory na dobu vzniku a zániku feudálního sídla, stavební vývoj a jeho etapy. Jako příklad můžeme uvést hrad Rokštejn na Jihlavsku (obr. 18), kde probíhá systematický výzkum od roku 1981 a jehož výsledkem je prozatím kompletní odkrytí zhruba poloviny rozsáhlé hradní dispozice zaujímající plochu kolem dvou třetin hektaru. Lokalita byla považována za představitele podunajského typu s hranolovou věží u vchodu a palácem jí chráněným v zadní části (Menclová 1970—1971, 123—124; Kuthan 1982, 289). Po sedmi letech archeologického výzkumu Rokštejna (Měřínský—Plaček 1989; Měřínský 1988) bylo zjištěno, že nejstarší jádro hradu o rozměrech přibližně 20×20 m zhruba z poslední čtvrtiny 13. století ohraničovala hradební zeď se zaoblenými rohy, k níž byla na jihovýchodě (k jižnímu průběhu hradební zdi) přiložena hlavní hranolová věž a na ploše nádvoří se nacházely ještě polozemnice severně od věže a dále v severní části nádvoří cisterna na vodu, a západně od věže, přimykaje se ke hradební zdi, byl situován rozsáhlý zahlobený suterénní prostor náležející pravděpodobně větší budově s dřevěnou nadzemní částí. Kamenný palác v této nejstarší fázi hradu chyběl a nahrazovala jej asi výše zmiňovaná dřevěná stavba západně od věže a věž sama. Část plochy na jih od jádra hradu oddělenou příkopem zabíralo předhradí opevněné téměř 2 m silnou hradbou vytvářející v půdorysu podkovovitý útvar. V této stavební etapě nám Rokštejn poskytuje dobrý příklad sídla nepřiliš významného šlechtice z konce 13. až 1. poloviny 14. století. K radikální přestavbě hradu došlo po jeho získání markrabětem Janem Jindřichem kolem roku 1360 (srov. dále v části III) a poslední změny hradního organismu přísluší době po roce 1400, kdy sídlo připadlo Valdštejnům. Zánik lze klást do období husitských válek.

II.

Konec 12. a počátek 13. století je dobou velkých změn, které se odrážejí i v osídlovacím procesu a proměnách fortifikační architektury. Z velké části souvisí tato problematika i se vznikem šlechty, avšak pro starší období 11. až 1. poloviny 12. století nelze prozatím přinést konkrétní závěry o genezi šlechtických sídel a o spojení některých lokalit s touto skupinou feudální společnosti. Právě do 2. poloviny 12. století sahají první zprávy o genealogii šlechtických rodů na Moravě a lze zde sledovat 11—12 rozrodů představujících starou šlechtu. Pouze u tří genealogií lze prokázat evidentně moravský původ a zároveň z teritoriálního rozmístění vlastnictví jednotlivých rodů vyplývá, že lepší podmínky pro autochtonní vývoj šlechty z okruhu družiny údělných knížat byly na Brněnsku a Znojemsku, která se ve 2. polovině 12. století nacházela pod vládou přemyslovské sekundogenitury Konrádovců (Nový 1972, 162—163; srov. Válka 1986, 30).

Zejména se jedná o předpokládané dvorce vázané na tribunové kostely, které jsou kromě zeměpanských založení hypoteticky předpokládány i jako sídla vznikající šlechty. Dosud však nebyly na Moravě podrobně sledovány ani archeologicky zkoumány. Například na Třebíčsku lze většinu předpokládaných objektů tohoto typu datovat až do pozdně románského období po roce 1200 (Měřínský 1986, 167—169). Druhou skupinu sídel vznikající nižší šlechty tvoří hrádky (k definici srov. Kouřil—Žáček 1986, 97—100: tam další lit.), které představují samostatný fenomén a jako takové jsou i studovány a zpracovává-

ny (Nekuda—Unger 1981). V naší studii budeme věnovat pozornost pouze vývoji „kamenné“ moravské hradní architektury, rámcově vymezené časovým úsekem 13. až počátku 15. století.

Morava se Slezskem zaujímá ve vývoji a typové škále hradní architektury vrcholného středověku specifické postavení. Je dané zeměpisnou polohou země otevřené do Podunají a s hradbou pohraničních pohoří, Českomoravské vrchoviny oddělující ji na severozápadě od Čech a na severu horským masivem Jeseníků od Slezska spojeného již s odlišným kulturním prostředím, včetně specifického vývoje historického. Hradní architektura na Moravě je výslednicí působení řady různých kulturních proudů a vlivů i zvláštností historického vývoje, feudální držby a s ní spojených aspektů sociálních i hospodářských (naposledy k problematice postavení Moravy např. Válka 1986, 22—43).

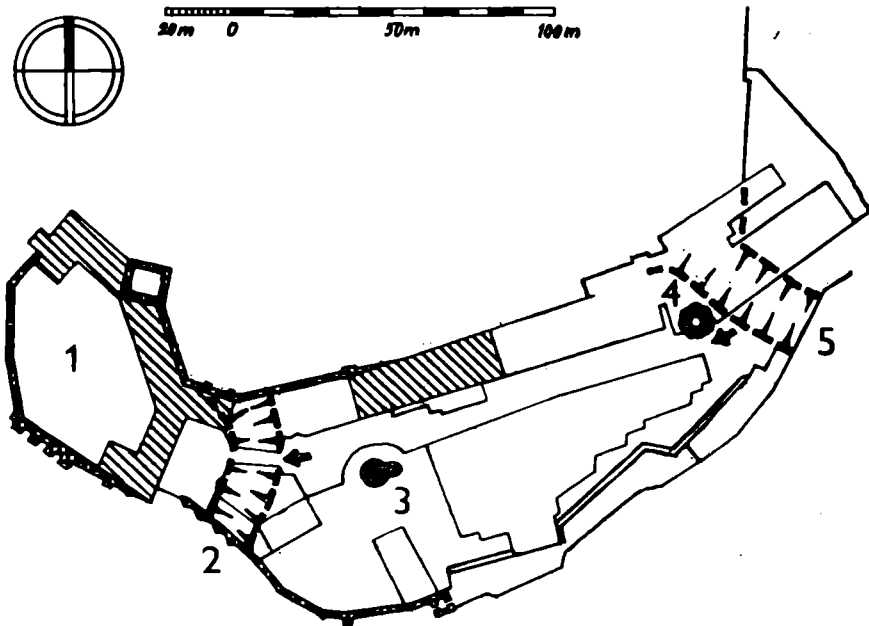
Budování nejstarší kamenné zděné architektury na úředních hradech mimo sakrální objekty již ve 12. století nelze prozatím bezpečně prokázat, i když bývá někdy uvažováno o fortifikaci olomouckého hradu, jež vykazuje některé znaky s Břetislavovým i Soběslavovým opevněním Pražského hradu (srov. Kšir 1970; Pojsl 1981, 203, 207—208), a nepříliš pravděpodobné je to v případě Znojma k roku 1146 (Richter a kol. 1966, 16). Počáteční fáze budování prvých kamenných hradů 13. století je na Moravě reprezentována především přestavbou významných úředních a hradských center 11.—12. století a lze ji prozatím rámcově vřadit na počátek 2. čtvrtiny 13. století. Jedná se o nejstarší zeměpanská založení, kdy tyto zděné fortifikační stavby vznikají v areálech starých úředních a kastelánských hradů chráněných s největší pravděpodobností ještě dřevitohlinitými valovými opevněními.

Nejstaršími reprezentanty těchto přestaveb jsou mohutné válcové donjony známé například z Břeclavi, kde měla věž průměr 16,8 m a vnitřní prostor o světlosti 7,2 m (Kordiovský 1975, 51—56; Plaček 1983, 64). V případě břeclovského donjonu vybudovaného královnou Konstancí (vlastnila Břeclav nejpozději od roku 1222 do roku 1237) se uvažuje o vztazích k Francii, možná i zprostředkovaně přes Uhry. Užší válcová věž o průměru 10,6 m a síle zdiva asi 2,5 m v Olomouci se nacházela na rozhraní světského a církevního okrsku hradu, ale je nepravděpodobné, že u vchodu či brány, jak bývá tradováno. Samotný zeměpanský hradní okrsek ležel s největší pravděpodobností západně od donjonu v prostoru dnešního kapitulního děkanství (Richter 1959, 87—92; Hlobil—Michna—Togner 1984, 39—40) a nejpozději počátkem 13. století dochází k jeho přestavbě. Vzory olomouckého donjonu hledají T. Durdík a P. Bolina (1986, 97—99) ve Francii 12. století, sám objekt je však většinou datován až do doby po roce 1200. Také v Přerově se v místě rozsáhlého kastelánského hradu 11.—12. století vyděluje v chráněné poloze při jihozápadním okraji hradiska během 1. poloviny 13. století kamenný hrad, jehož součástí byla i válcová věž o průměru zhruba 10 m (Plaček—Procházka 1986a, 164).

Válcový donjon s břitem byl vložen i do zadní části původního kastelánského hradu Bítova založeného nejpozději v 11. století (obr. 1). Jeho průměr se pohybuje kolem 10 m a D. Menclová (1970—1971, 116—117; 1972, I, 300) předpokládala, že se jedná o nejstarší věž tohoto typu u nás ještě s nepochopením zesilující funkce břitu proti směru předpokládaného útoku, neboť vnitřní půdorys věže kopíruje vnější, a uvažovala o jeho datování před polovinu 13. století, přesněji před rok 1240. Není vyloučeno, že se jedná o přímý francouzský import zprostředkovaný klášterními hutěmi působícími v Podunají a později i na jižní Moravě (Třebíč, Tišnov). Další, tentokrát polygonální osmiboká věž (tzv. Loupežnická—„Räuberthurm“ zříčená v roce 1892) stávala u vchodu do vnější části dvojdlílné dispozice znojmského hradu (obr. 2) a polohou

Obr. 1. Bitov, okr. Znojmo. Válcový donjon s břitem v zadní části jádra hradu. Pohled od SV.

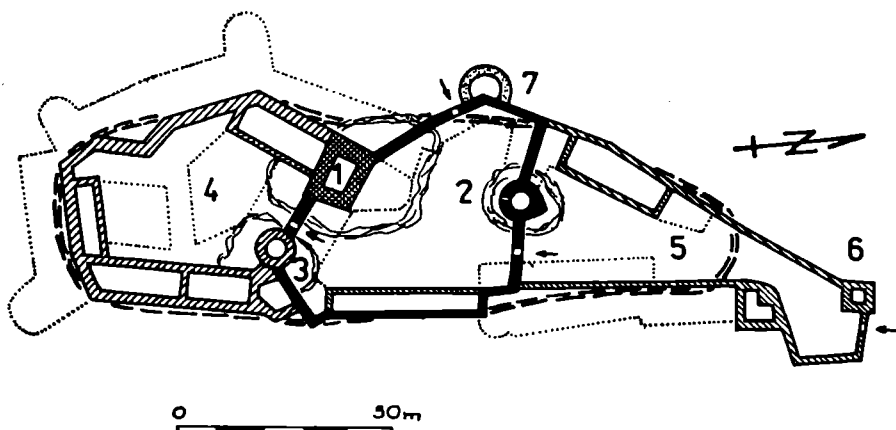

Obr. 2. Znojmo, okr. Znojmo. Půdorys hradu. 1 — vnitřní hrad, 2 — druhý příkop, 3 — předhradí s románskou rotundou, 4 — poloha osmibokého bergfritu, 5 — předpokládaný průběh prvního příkopu; plně — objekty 11.—12. stol., tečkovaně — 13. stol., mřížkováně — zdivo 14.—15. stol., šrafovaně — barokní stavby 17. stol. a nevyplněné obrysy dnešní zástavby. Příklad rozsáhlé půdorysné dispozice vzniklé přestavbou staršího zeměpanského hradu 11.—12. stol. (podle V. Richtera a kol. 1966 s doplněním podle indikační skicy 1824 uloř. v StOA Brno).

u brány nabývala již charakteru bergfritu, i když její vnitřní průměr činil 6,7 metru, vnější pak kolem 11 m. Její datování do dvacátých let 13. století (Richter a kol. 1966, 16—18) nelze prozatím potvrdit, ale na základě analogií z Dolního Rakouska a roztroušení výskytu těchto polygonálních věží od Dunaje až do Durynska i podle podobné věže horního hradu v Příběnicích by bylo možno časově ji zařadit před polovinu 13. století (Menclová 1972, I, 180) a její vznik spojovat s podobnými útvary v rakouském Podunají.

Další specifickou skupinu zeměpanských založení spojenou s rakouským Podunajím představují hranolové donjony budované v nově zakládaných fortifikacích i na lokalitách, kde jsou, i když většinou neurčité a kontinuitu plně neprokazující, stopy staršího osídlení (např. Mikulov, Brumov). Z lokalit nově vybudovaných pravděpodobně ještě během 1. čtvrtiny 13. století je to Veverí tvořené románským obdélným jádrem obklopeným 1,6 až 2 m silnou obvodovou zdí a příkopem přes ostrožnu v čele, v jehož nejzazší části stála dodnes dochovaná hranolová věž o vnitřních rozměrech 2,2×4,8 m a síle zdiva 4 m (Menclová 1970—1971, 118; Konečný 1981, 241—243). Hranolová obytná věž o rozměrech 11,2×16,8 m na nejvyšším místě hradního skaliska tvořila také původní jádro nejstaršího mikulovského hradu (obr. 3; srov. Richter a kol. 1971, 91—92; Plaček—Procházka 1986a, 164) a jsou i doklady pro podobný útvar na Vranově nad Dyjí postavený též na starším hradisku (Menclová 1970—1971, 117 až 118).

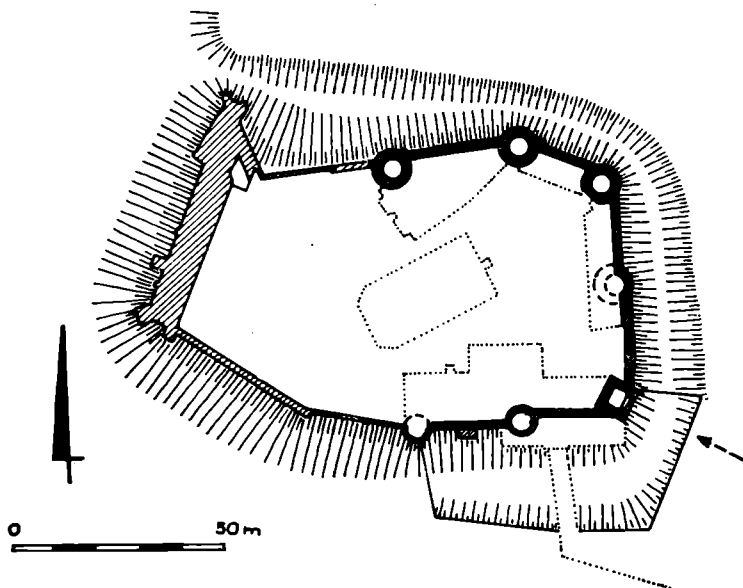
Nakoso postavená hranolová obytná věž o straně asi 11 m stála v čele nejstaršího jádra hradu Brumova, kde se dále dochovaly části obvodové hradby, k níž byl na jižní chráněné straně přistavěn palác, a součást hradu tvořila patrně i kaple na východní straně, z níž asi pochází v druhotném uložení nalezený pozdně románský tympanon portálu naznačující podíl velehradské huti na výstavbě Brumova. Počátky kamenné fortifikace jsou zde kladeny do čtyřicátých let 13. století (Kohoutek 1982, 203—209). S velehradskou hutí jsou před polovinou 13. století svázány i počátky výstavby hradu Buchlova, jenž měl dvě hranolové věže s palácem uprostřed (nejstarší východní 8,7×10 m postavená nakoso proti směru přístupu a západní 10×10 m; obě asi obytné) a později zde byla přistavěna další průjezdní hranolová věž s kaplí v patře (Menclová

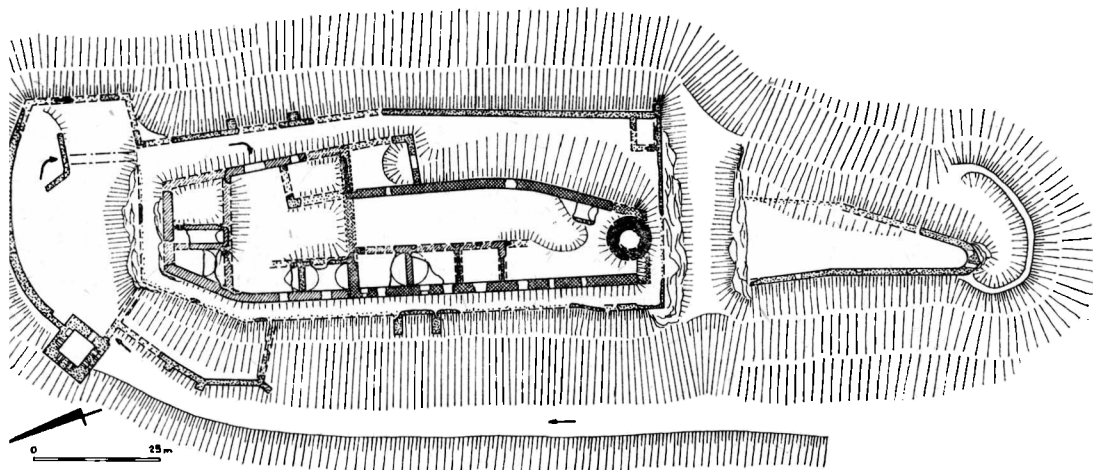
Obr. 3. Mikulov, okr. Břeclav. Půdorys hradu. 1 — románská obytná věž, 2 — břítová věž a hradební okruh z I. etapy gotické výstavby, 3 a 4 — válcová věž a zadní hrad (II. gotická etapa), 5 a 6 — předhradí (III. gotická etapa), 7 — pozdně gotická bašta; čárkovaně — možný rozsah hypotetické mladohradištní fortifikace, tečkovaně — dnešní zástavba.

1970—1971, 115; Plaček 1983, 65), přičemž celá prvotní etapa výstavby měla být ukončena v sedmdesátých letech 13. století (Kuthan 1982, 204—205). Analogie s Neulengbachem v Dolním Rakousku z doby před rokem 1269 (Büttner 1982, 128) poukazují na možné ovlivnění dispoziční skladby hradu z rakouského Podunají. U těchto tzv. podunajských dispozic, kde základ tvořila hranolová obytná věž, shledáváme, že se dělí na dvě podskupiny. Prvá, patrně relativně starší, má donjon umístěný v zadní chráněné části a u druhé jsou tyto věže orientované nakoso budovány v čele dispozic.

Kolem poloviny 13. století pokračovalo i rozšiřování a další opevňování některých lokalit. Je pozoruhodné, že na Veverí, Vranově a Mikulově, tedy právě lokalitách s donjony v zadních částech dispozic, jsou u vjezdů budovány břítové bergfrity (Menclová 1970—1971, 117—119) a v Mikulově později další válcová věž, v níž je doložena od 2. poloviny 14. století i hradní kaple (Menclová 1970—1971, 119). Existovala i další zeměpanská založení či přestavby starších fortifikací, jejichž stopy však nenávratně zmizely, eventuálně teprve čekají na výzkum a zhodnocení. Jmenujme alespoň Děvičky doložené k roku 1222, kde máme sice archeologické doklady z 1. poloviny 13. století, ale podoba nejstarší stavební etapy zůstává neznáma (Unger 1985, 3—6, 9—10). Podobně nevyjasněna je i nejstarší podoba Hradce u Opavy, vybudovaného v prostoru staršího slovanského hradiska patrně již před polovinou 13. století (srov. Kouřilová 1981, 1—2). Jediným dosud bezpečným reprezentantem na Moravě odvozeným z dispozičního schématu francouzského kastelu je Úsov (obr. 4), pravděpodobně též zeměpanského založení před rokem 1260 (Goš 1985). Zeměpanské založení nelze vyloučit ani u dalších lokalit, zejména tam, kde nemáme k dispozici prameny písemné. Je to například rozsáhlá fortifikace na katastru Osík na Tišnovsku, kde šestiboké jádro 48×45 m s náznaky obvodové zástavby obklopuje zdvojená okružní fortifikace s předhradími o celkové délce 135 m a šířce 105 m (Plaček 1986, 199—190).

obr. 4. Úsov, okr. Šumperk. Schematický půdorys hradu po objevu dalších dvou věží. Plně — konstrukce ze 13. stol., šrafované a tečkované — současná zástavba. Příklad dispozice odvozené z francouzského kastelu.

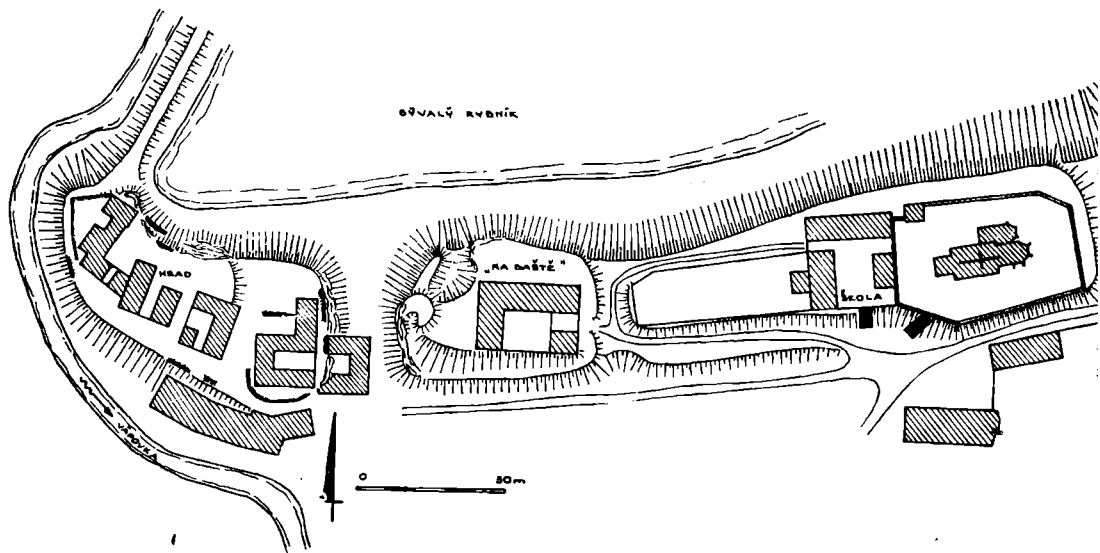

Obr. 5. Starý Jičín, okr. N. Jičín. Vývojové schéma hradu. Plně a mřížkovane — I. a II. fáze výstavby, šrafované — vrcholně gotická výstavba, tečkované — pozdně gotická a renesanční výstavba. Příklad jádra hradu bergfritové dispozice náležející nejstarším šlechtickým založením.

Před polovinou 13. století máme doloženo i zakládání nejstarších šlechtických hradů. Patří sem Bukov s válcovou věží o průměru 8,7 m v čele, jež je však umístěna na opačné straně než brána v jižní části útvaru skladebně předznamenávajícího bergfritovou dispozici. Palác stával přiložen na jihozápadě k oválu hradební zdi vymezující tuto jednoduchou dispozici (Kuděłka a kol. 1984—1985, 29—31; Plaček 1987a, 245—246). Dalšími reprezentanty jsou například Starý Jičín (obr. 5) a Lukov se subtilními věžemi v čele (Menclová 1970—1971, 105—107; Grepl 1975; Kohoutek 1985, 312—313). Pro toto období představují zajímavý prvek hradní architektury, dosud plně nestudovaný, i typy, jež pracovně označujeme za tzv. kolonizační provizória, z nichž uvedme alespoň Luginsland-Burkvíz (Kouřil—Plaček 1985, 114—117, 123, 125) a výše jmenované Osiky, a dále dvojdílné ostrožné dispozice vázané v předhradí či předpolí na většinou pozdně románský, přechodní nebo raně gotický kostel. K nim pracovně řadíme Bílkov (obr. 6), Červený Hrádek (bez kostela) a Mostišť vzniklé až koncem 13. století (Bláha 1977, 47—48; Plaček 1985, 266—267; 1986, 189). V některých případech se jedná o útvary na rozhraní mezi hradem a tvrzí a vlastní odkryvy na plochách ostrožen bez nadzemních pozůstatků by patrně odhalily různorodější typovou škálu této skupiny fortifikací.

Prvé nejstarší šlechtické hrady rámcově ze čtyřicátých až padesátých let 13. století vznikají jako novostavby, a to zejména šlechty cizího původu. Řada příslušníků služebné nobility byla spíše vázána na hradské úřady a tím i na zeměpanská správní centra, jež si v některých případech mohli příslušníci vznikající šlechty i přivlastnit. Hypoteticky je možno podobně jako v Čechách vidět bezprostřední impuls k zakládání šlechtických hradů v povstání markraběte Přemysla proti otci v letech 1248—1249 (srov. Plaček—Procházka 1986a, 165).

Ve 2. polovině 13. století se rozrůstá typová škála hradní architektury, přičemž postihujeme zesílení vlivů z oblasti rakouského i bavorského Podunají, ze západní Evropy i ze severu a jihu Evropy. Po polovině 13. století je založen hrad Střílky reprezentující spolu se Šenkenberkem (Šimberkem; obr. 7) hrady se štitovou zdí ovlivněné podobnými stavbami v Rakousku, Porýní a středním

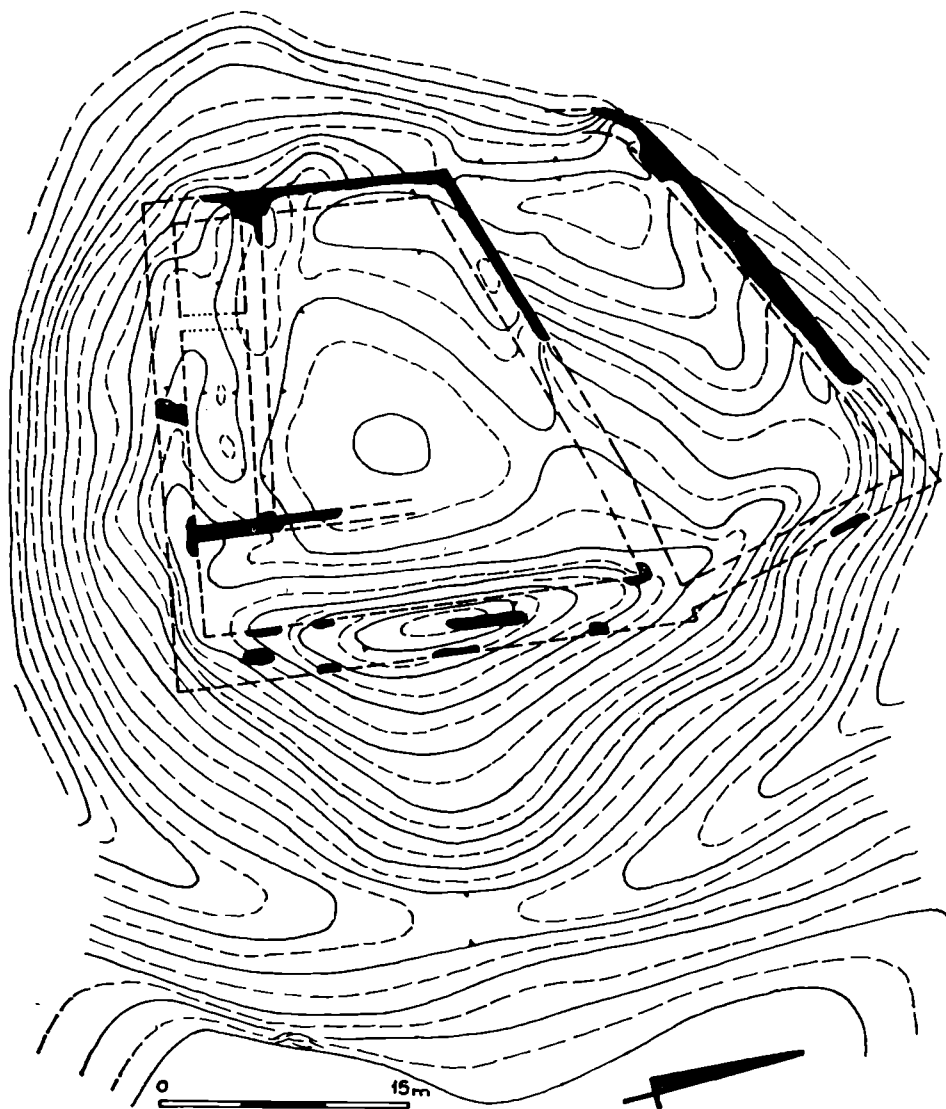
Obr. 6. Bílkov, okr. Jindřichův Hradec. Situace sídla a pozdně románského kostela. Pině — původní zdivo hradu, mřížkovně — pravděpodobně původní zdivo, šrafovane — recentní zdivo, tečkovaně — nálezy staré hradby při výkopu odpadu.

Německu (Plaček—Procházka 1984, 169, 172). Zajímavé útvary, jejichž počátky lze rámcově datovat do 2. poloviny 13. století, představují fortifikace Vraní Hora (Plaček—Procházka 1986, 24—25) a Radkov na Svitavsku. Jedná se o fortifikace v ostrožné poloze přetnuté příkopem s čelní kamennou zdí. Radkov má dvojdílný půdorys s rozsáhlým opevněným předhradím, na němž jsou patrné terénní deprese po zahloubených objektech, snad zemnicích. Dispozice fortifikace o rozloze 2,3 ha s nálezy keramiky 13.—14. století a hlavně uspořádání předhradí poukazují na neúspěšný pokus o vysazení městečka, nápadně připomínajícího Hradištko-Sekanku u Davle (Mackerle 1957; srov. Richter 1982, 201—218).

Pravidelným stavenišťem 110×75 m, ovšem dnes bez nadzemních pozůstatků, se vyznačoval hrad v Boleradicích, postavený pány z Klobouk snad již před polovinou 13. století (Kordiovský 1979; Plaček 1983, 71), a také Cvilín (Lobenstein) připomínaný kolem poloviny 13. století. Vznik na starší, patrně zeměpanské fortifikaci nedovoluje rozhodnout, zda stavebníkem byl zeměpán či až Benešovi. Mohutná válcová věž o průměru 14 m se nachází v rohu uvnitř čtvercové plochy 42×45 m vymezené obvodovou hradbou (Menclová 1970—1971, 109). Po polovině 13. století se na Moravě objevuje na základě nejnovějších výzkumů i ojedinělá pravidelná dispozice řádového domu pevnostního charakteru, a to ve Slavkově u Brna, kde byly ve hmotě suterénu zámku nalezeny zbytky komendy řádu německých rytířů, využitě částečně jako substrukce renesanční i barokní zámecké stavby (Vicha 1986). Jak naznačují dosavadní výzkumy, nenavazovala přímo na kostel jako například v Hostěradicích (Kutšan 1982, 219). V jistém smyslu předznamenává tento objekt vývoj řádového hradu od nepravidelné dispozice s řádovým domem, která byla na pruském území stavěna do roku 1260 (Clasen 1927, 13), k pravidelné formě ovlivněné mendikantskými i dalšími konventy a italským prostředím, v němž do roku 1309 vedení řádu sídlilo.

Bavorsko (Řezno; v Čechách pak Horšovský Týn) zprostředkovalo i stavbu pravidelného obdélníkového typu s hranolovou věží s palácem a průjezdem

v čele objektu, představovaný brněnským Špilberkem ze sedmdesátých let 13. století (naposledy Cejnková—Loskotová 1986). Také původní vzory této dispozice, jež je však poněkud znejasněna válcovou věží známou z ikonografických dokladů a stávající na protilehlé straně než palác, jsou hledány v prostředí severoitalských měst (Mencl 1964, 114; Kuthan 1986). Na základě dosavadních zjištění se pravidelnými dispozicemi vyznačují i hrady rodu erbu křídla (z Lomnice, z Křižanova), reprezentované Velkým Meziříčím vzniklým podle písemných pramenů před rokem 1281 a na základě portálu ve sklepní části snad již kolem poloviny 13. století, dále Tasovem a možná i Náměští nad Oslavou (Plaček 1985, 263, 266). Nelze také vyloučit, ale to by mohl potvrdit pouze podrobný stavebně historický průzkum, že pravidelnou formu měl i pů-

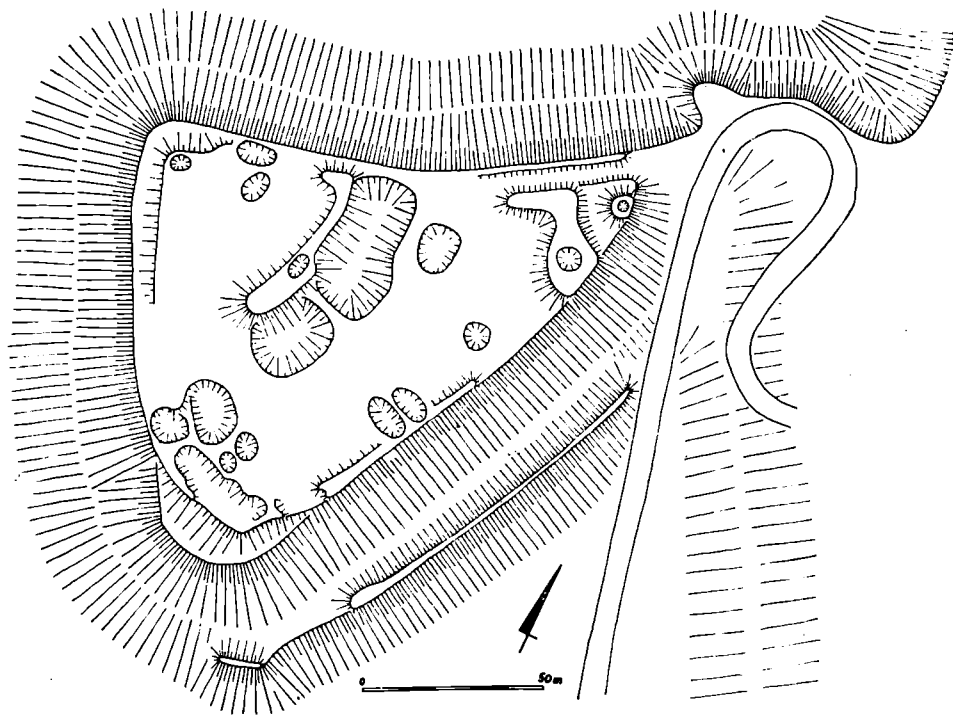

Obr. 7. Šenkenberk, okr. Znojmo. Vrstevnicový plán jádra hradu. Příklad hradu se štítovou zdí.

vodní hrad v Lomnici u Tišnova. Celá dispozice čtyřúhelníkového jádra hradu ze šedesátých až sedmdesátých let 13. století se zkosenu jednou stranou má věž v průčelí a další nárožní věž je patrně skryta na východním konci příčného křídla mezi prvním a druhým nádvořím pozdějšího zámku (srov. Plaček 1985, 266).

Období prvních třiceti let druhé půle 13. století náleží i hrady zakládané olomouckým biskupem Brunem ze Schaumburka (1245—1281) a jeho leníky. Tyto hrady, udělované většinou v léno, se dělily s biskupskými městy vybavenými v některých případech (např. Mohelnice, Osoblaha) též samostatnými biskupskými domy či paláci pevnostního charakteru, o úlohu správních center jednotlivých jedenácti částí državy olomouckého biskupství (srov. Hrabová 1964, 49—54, 100—111). V posledním období se objevila snaha najít společné prvky tohoto okruhu staveb a postihnout jejich vliv na další vývoj moravské hradní architektury (Bolína 1986a; srov. Plaček 1988b). Situace pro takovou generalizaci je však komplikována současným stavem výzkumu i špatnou zachovalostí některých objektů podrobených povrchovému průzkumu.

Z bezpečně Brunových hradů se jednotlivé stavby dochovaly v úplně nebo značně přestavěné podobě (Kroměříž, Mírov), ve zříceninách (Blansko, Šaumburk), v terénním reliéfu (Pustiměř; obr. 8), nebo zmizely zcela (Modřice; srov. Měřinský 1984a, 356—357). Některé jsou předpokládány pouze hypoteticky (Kelč). Jenom relikty zůstaly i ze sídel leníků (Rumberk, Medlice, Fulštejn, Engelsberk). Pro úplnost uvádíme ještě několik zřícenin, jejichž zařazení do rámce Brunových staveb není bezpečně prokázáno (Rožnov, Šostýn-Schauenstein, Čertův Hrádek-Olomučany). Z hradů přímo stavěných biskupem je nej-

obr. 8. Pustiměř-Zelená Hora, okr. Vyškov. Terénní náčrt reliéfních zbytků hradu.

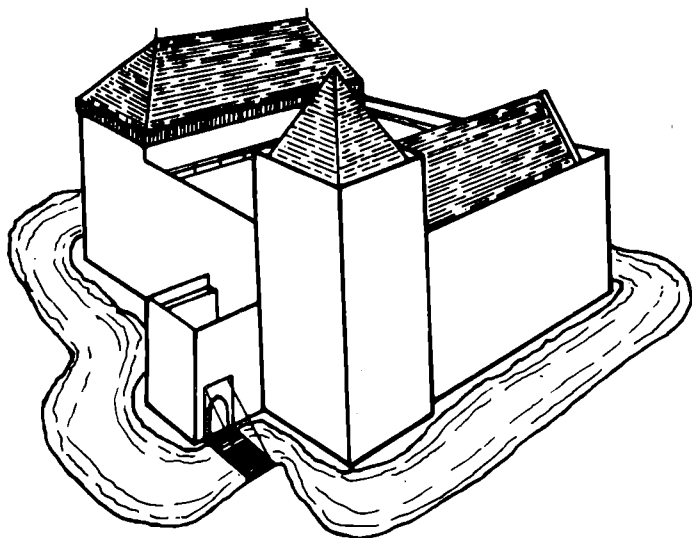
dříve připomínán roku 1266 Mírov (CDB V/1, 695—696 č. 471) a roku 1275 Blansko (CDB V/2, 462 č. 786). Dnes nepřístupný Mírov s mnoha přestavbami měl patrně původně pravidelnou obdélnou dispozici asi 43×65 m a nejasný je původ přízemí mohutné schodiškové věže o hraně 12 m a síle zdva přes 3 m (srov. Prokop 1904, II, 541). Bezvěžové bylo Blansko (Bolina 1986a, 181, obr. 4 na s. 179). Nejasná je situace v Kroměříži, kde je fortifikace předpokládána v místech dnešního zámku a bylo by třeba vyšetřit původ jádra mohutné hranolové zámecké věže (Jůza a kol. 1963, 12). Šaumburk stavěný po roce 1272 (CDB V/2, 294 č. 662) měl rozlehlou obdélnou dispozicí 115×47 m se složitou obvodovou zástavbou (srov. Bolina 1986a, obr. 6 na s. 182). Ještě větší rozlohou se asi vyznačoval pustiměřský hrad (obr. 8) vybudovaný na místě staršího hrádiska (Měřínský 1981, 160) a poprvé zmiňovaný roku 1277 (CDB V/2, 558 č. 845). Také zde je možno předpokládat obvodovou zástavbu (srov. Bolina 1986a, obr. 2 na s. 177), přičemž zjištění, zda nápadný kužel u vstupu není pozůstatkem věže, zůstává úkolem dalšího výzkumu.

Ze sídel biskupských leníků je nejstarší Fulštejn doložený k roku 1255 (CDB V/1, 113 č. 56; predikátem k roku 1251; CDB IV, 384 č. 219) s přibližně okrouhlým jádrem o průměru 50 m a válcovou věží o průměru 11,5 m se světlostí 7,5 m (Plaček—Procházka 1986a, 165—166). Po polovině 13. století vznikají patrně i Medlice nepřímě snad doložené predikátem (Luduwico de Medeniz) k rokům 1249 a 1251 (CDB IV, 265 č. 161; 384 č. 219). Jejich půdorysné uspořádání je vícedílné, nepravidelné a výškově odstupňované, ale podrobnější rozvržení nelze vystopovat (Weinelt 1936, 90). Jádro Engelsbergu vystavěného po polovině 13. století tvoří téměř pravidelný obdélník o rozměrech 34×21 m obklopený ze dvou stran parkánem, s pahorkem patrně po věži v severozápadním nároží (Plaček—Procházka 1982). Další lokality, jako například Rumberk (Plaček—Procházka 1988), Huzová, Arnoltovice a problematický Dívčí hrad (Bolina 1986a, 178—179), představují drobná opevnění dochovaná pouze v reliéfu terénu.

Poslední skupinu hradů, jejichž výstavba Brunem nebo za jeho spoluúčasti je pouze předpokládána, tvoří bezvěžové dispozice Rožnova (Gardavský 1967, 17; nelze vyloučit založení až na přelomu 13. a 14. či počátku 14. století; srov. Hosák 1967, 9) a Šostýna (Schauenstein) s dvouprostorovými paláci přiloženými k obvodové hradbě na chráněné straně (Bolina 1986a, obr. 3, 5 na s. 178, 180), o nichž se ještě zmíníme dále, a Čertův Hrádek (Olomučany) s věží v čelní hradbě (Doležel 1985, 82). Shrneme-li poznatky o hradech Brunova okruhu, shledáváme mezi nimi řadu rozdílných dispozičních schémat, částečně snad majících společnou tendenci k určité pravidelnosti rozvrhu. U části lokalit nacházíme hlavní věž. Její náznaky u dalších staveb nelze za nynějšího stupně poznání plně prokázat a setkáváme se i s obvodovou zástavbou a bezvěžovými dispozicemi. Za současného stavu výzkumu není tedy možno výraznější jednotu dispozičních schémat tohoto okruhu prokázat.

Volně lze k předchozí skupině na základě určitých indicí přiřadit hrady v Uherském Ostrohu a Strážnici (obr. 9), u nichž je hypoteticky předpokládána zprostředkující role Brunova okruhu. Jde o pravidelné dispozice z doby po roce 1260 s velkou hranolovou obytnou věží. Podobnou dispozici měl snad i hrad ve Veselí nad Moravou. V jejich půdorysném uspořádání lze shledat podobu s tzv. severoněmeckým kastelem (Plaček 1983a).

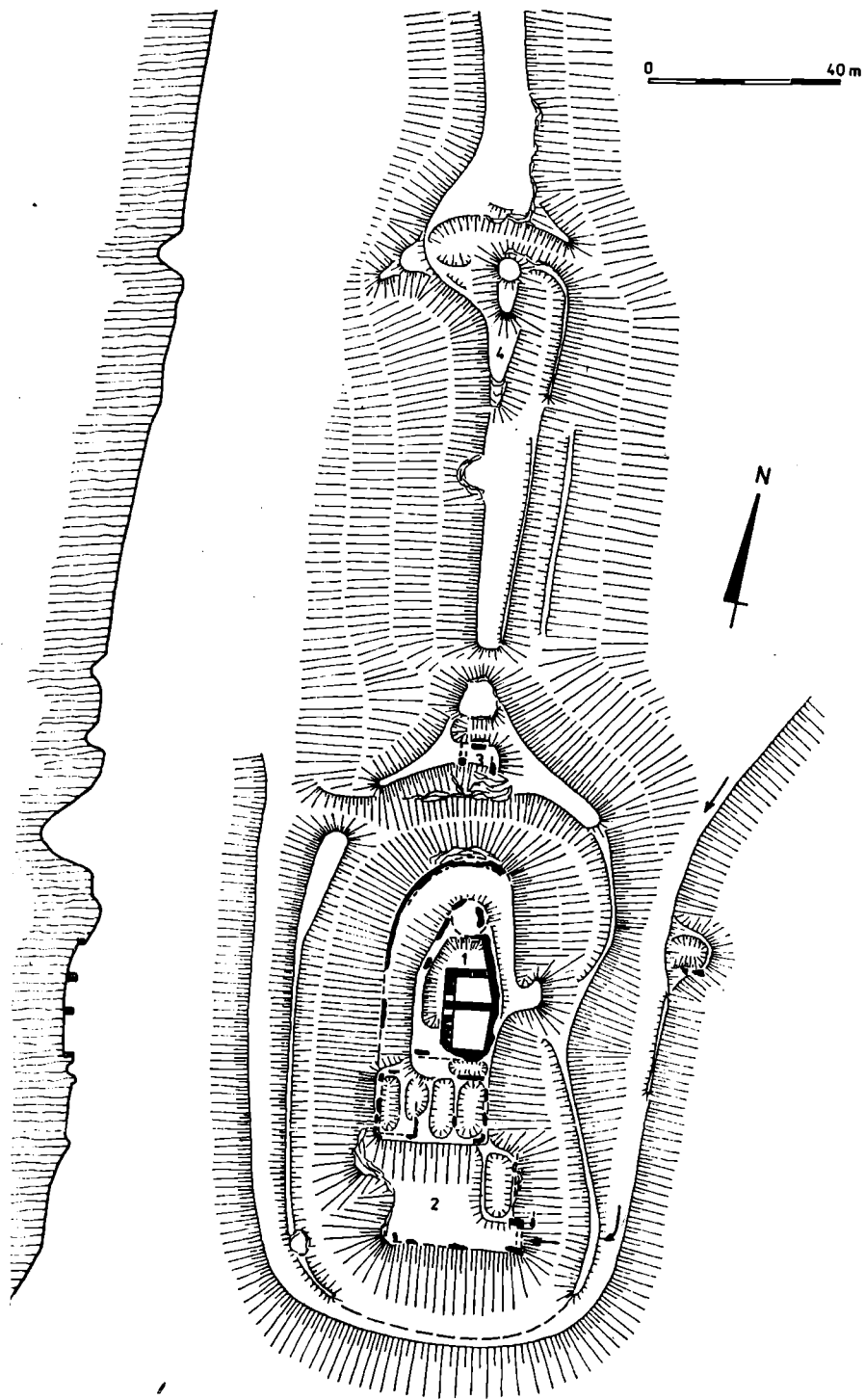
Již před polovinou 13. století se začíná objevovat půdorysné uspořádání předznamenávající bergfritovou dispozicí (např. Bukov, Starý Jičín atd.; srov. výše), která se stává charakteristickým skladebným schématem šlechtických

Obr. 9. Strážnice, okr. Hodonín. Hmotová rekonstrukce hradu z 2. pol. 13. stol. Příklad tzv. severoněmeckého kastelu.

založení 2. poloviny tohoto věku. Z těchto dispozic snad vznikají na základě predikátu v šedesátých letech Drahotuše (obr. 10; Plaček 1988), dále Šternberk (Bartušek—Kubátová a kol. 1951, 2), v dalších desetiletích je předpokládán například vznik fortifikace v poloze „Šumbera“ u Bílovic nad Svitavou, ztotožňované většinou s hradem Obřany. Rozvinutá bergfritová dispozice se vyznačuje válcovou věží u brány a dvěma budovami, jejichž řazení navozuje schéma hradu s obvodovou zástavbou (srov. Konečný 1977). Vznik Hukvald (srov. Kouřil—Žáček 1981, 261), podle J. Bakaly (1983, 172) pravděpodobně v padesátých letech 13. století, klade P. Bolina (1986, 579; 1986a, 179) až před rok 1285. Podobně z osmdesátých až devadesátých let 13. věku pocházejí i jádra dalších bergfritových dispozic ve Slezsku, například Frýdberk (Zuber 1976), Jánský Vrch v Javorníku (Gardavský 1960a, 141), Kaltenštejn (obr. 11; Gardavský 1960a, 142; Zeman 1974) a Leuchtenštejn (Kouřil—Plaček 1988), na Moravě pak například Doubravice nad Svitavou (Procházka—Plaček 1985), patrně Aueršperk (Plaček 1986, 190—191, 193) a s břitovými bergfrity Sádek (Bartušek 1954) a Pernštejn, s jehož dokončením se počítá v rozmezí let 1279—1284 (Plaček 1986, 191).

Na základě našich dosavadních znalostí vznikají v posledním desetiletí 13. století také nejstarší hradu s plášťovou zdí vyznačující se prioritou ohradní zdi, k níž jsou budovy nepřevyšující hradbu přiloženy. Jejich hlavní rozvoj a četné zastoupení na moravském teritoriu spadá do 14. století. Sem náleží například Templštejn označovaný D. Menclovou (srov. Antošová 1968, 1) za hrad stavební formy ovlivněné anglickým „shell-keep“ (srov. názor P. Boliny 1980, 267—272), dále Stagnov (Bolina 1980, 271—272) a Boskovice (Plaček 1982, 341—342, 344). Klasifikaci některých objektů tohoto typu bude však možno rozhodnout až po podrobnějším stavebně historickém a zejména archeologickém výzkumu, neboť materiál z povrchových sběrů sice dokládá počátky osídlení lokality, nemůže však u hradu, jako jsou například Děvičky, určit, zda dochovaná podoba je již z 13. století, či stál-li zde původně jiný dispoziční typ (srov.

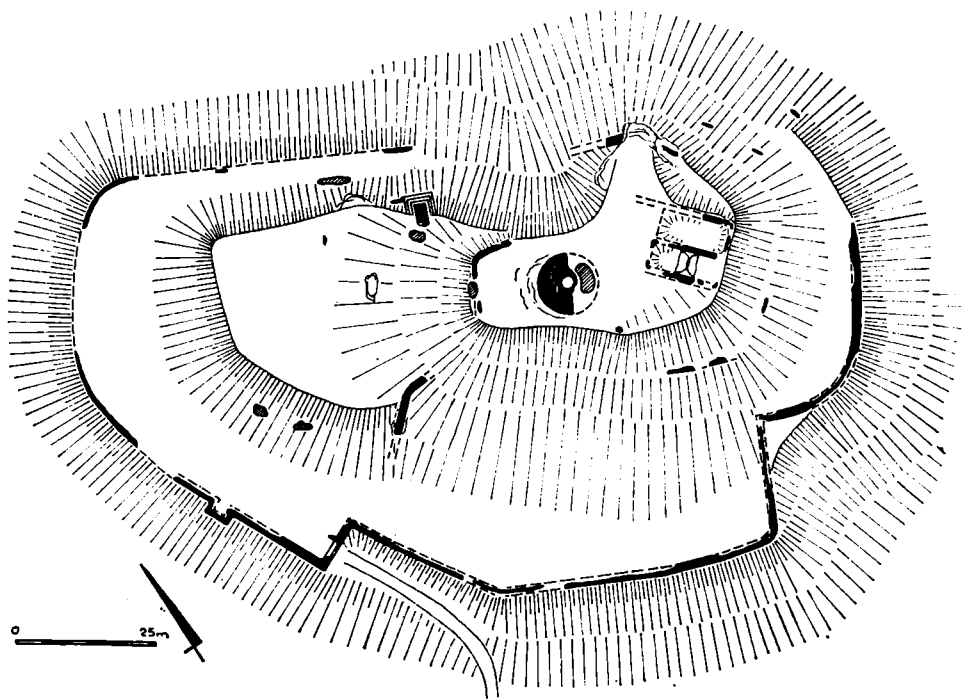
obr. 10. Drahotuše, okr. Přerov. Terénní náčrt hradu a podélný profil přes lokalitu. 1 — jádro hradu, 2 — předhradí, 3 — šijová bašta, 4 — vysunutě opevnění. Příklad bergfritové dispozice jádra hradu.

Měřínský 1981, 175—176; k diskusi o tomto stavebním typu srov. Bolina 1980; Konečný 1982; Plaček 1982).

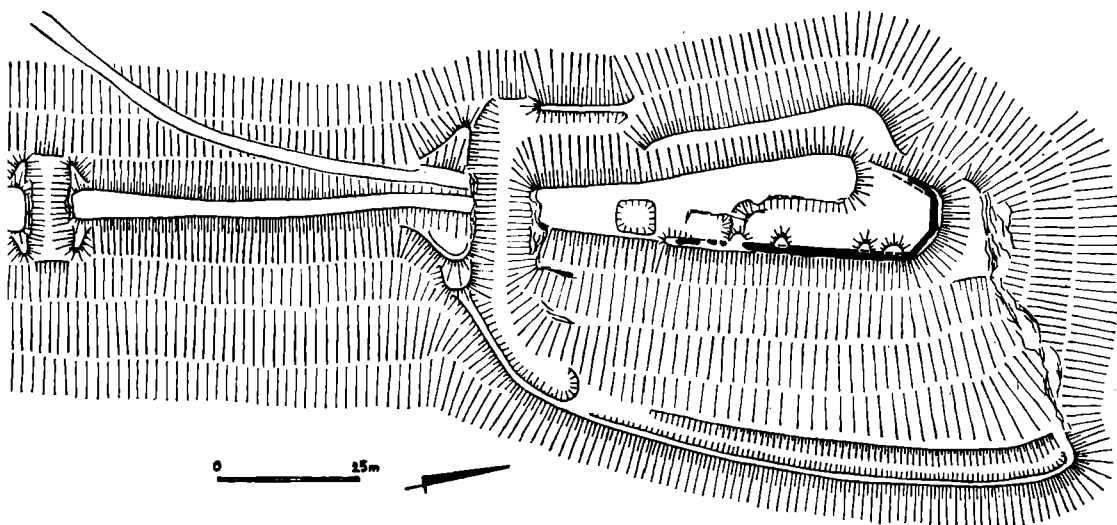
V období poslední čtvrtiny 13. století se objevuje i poněkud odlišnější bezvěžové uspořádání, kdy větší prostor vymezený hradební zdí je vybaven pouze menší palácovou stavbou přiloženou k hradbě většinou v zadní části fortifikace. Toto uspořádání navrhujeme klasifikovat termínem dispozice dvorcového typu. Jako příklady uvádíme Rožnov, Šostýn (srov. výše Bolina 1986a, 178, 180—181), Líšnici (Gardavský 1962, 10—12) podle keramiky již z 2. poloviny 13. století (Nekuda—Unger 1981, 180—182), původní jádro Helfštejna (Plaček 1982, 338 a obr. 2:5 na s. 337) a Kuchlov údajně též z 2. poloviny 13. století (Černý—Bolina 1981, 279—282).

Během 2. poloviny 13. století se objevují i některé další dispoziční prvky hradní architektury. Například je to subtilní hranolová věž poloobytné funkce vycházející z podunajských tradic, datovaná na Rokštejně do sedmdesátých až osmdesátých let (Měřínský—Plaček 1989), dále hrady, které jsme označili za tzv. kolonizační provizória (srov. výše), z nichž jmenujme Freudenštejn založený po roce 1260 (Kouřil—Plaček 1989), Smilovo hradisko na Dražanské vrchovině (obr. 12) ze 3. čtvrtiny 13. století (Velímský 1979, 108; srov. Blekta 1934, 9—19), a dispozice ovlivněné terénem, jako je například Quingburg (Kouřil—Plaček 1986a, 221—225).

Shrňme-li stručně poznatky o vývoji 2. poloviny 13. století, představují zlatý věk zakládání hradů na základě dosavadních poznatků sedmdesátá léta, kdy frekvence šlechtických založení dosahuje asi vrcholu. Ze zeměpanských staveb však v té době vzniká bezpečně pouze brněnský Špilberk, Uherský Brod,

Obr. 11. Kaltenštejn, okr. Šumperk. Terénní náčrt. Plně — konstrukce „in situ“, šrafovaně — utřebená zdi. Příklad bergfritové dispozice jádra hradu.

Obr. 12. Smlůvo hradisko, okr. Prostějov. Terénní náčrt. Příklad tzv. kolonizačního provizória.

snad již ze šedesátých let (Plaček 1983, 69—70) a nejasná je doba vzniku zeměpanského hradu v Jemnici, kde neexistuje v literatuře často zmiňovaný bergfrit (např. Richter a kol. 1971, 93) a purkrabí jsou zde připomínáni až k rokům 1295 a 1298 (CDM V, 30 č. 28; 100 č. 97). Ve Slezsku náležely k zeměpanským založením patrně Freudenštejn, Landek a snad již v době před polovinou 13. století přestavěný výše zmiňovaný Hradec nad Opavicí. Vůdčí formou, vedle dalších v předchozích řádcích uváděných půdorysných schématach, je bergfritová dispozice. I ve zbývajících deceniích 13. věku můžeme sledovat oblibu tohoto typu zejména ve Slezsku. V moravském prostředí však již pomalu ustupuje dalším půdorysným skladbám, jako je například hrad s plášťovou zdí, dvorcové dispozice atd.

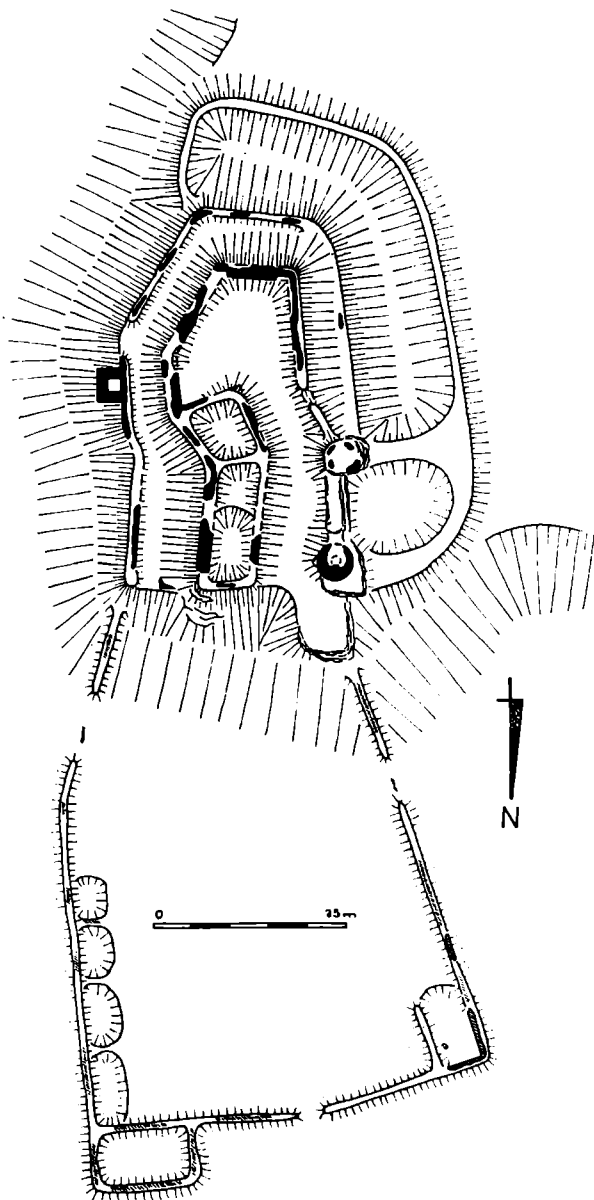
III.

Počátek 14. století přináší prudkou změnu politicko-ekonomických poměrů v Čechách i na Moravě, které souvisely s událostmi kolem výměny vládnoucího rodu a déletrvajících depresí po nástupu Jana Lucemburského na český trůn. První náznaky oživení přicházejí až s nástupem markraběte Karla ve třicátých letech. Tomuto vývoji odpovídá i celkem malá intenzita výstavby nových hradů, která se ještě snižuje po roce 1360. Je to způsobeno i určitým nasycením potřeby nových sídel, ať již šlechtických, jež převládala, tak i zeměpanských, kterých vzniká kolem deseti. V období let 1376—1419 se i vlivem prohlubující krize feudalismu nové hrady stavějí naprosto ojediněle. Spíše se stavební úsilí po celé období soustřeďuje na přestavby a rozšiřování již stojících starších objektů.

V půdorysné skladbě fortifikací lze sledovat od předchozího období kontinuitu v budování velmi životného bergfritového typu charakteristického pro šlechtické fundace. Ale i bergfritové schéma poskytuje ve svých jednotlivostech i celkovém rozvržení staveníště velmi různorodý obraz od velmi úsporných staveb, k nimž patří například Holoubek (Kouřil 1976), Nový hrad u Hanušovic (Gardavský 1961, 57—58), Rysov (Plaček 1987a, 248—249, 251) a

Sovinec (Spurný 1964), až po rozsáhlejší dispozice reprezentované Loukou (Plaček 1986, 196—197), Vildštejnem (Weinelt 1935), Bukovinou (Měřínský—Plaček 1987) a Roštejnem (Menclová 1984, 19—20) se sedmibokým bergfritem v čele trojúhelníkovitého půdorysu o základně 74 m a výšce 48 m. Naopak nejmenší Trmačov stojí na ploše 27×22 m (Nekuda—Unger 1981, 287—288).

Variabilní byla i poloha a velikost hlavní věže. K největším patřily bergfrity na Novém hradě a Holoubku o průměru 11,5 m, běžná velikost se pohybo-

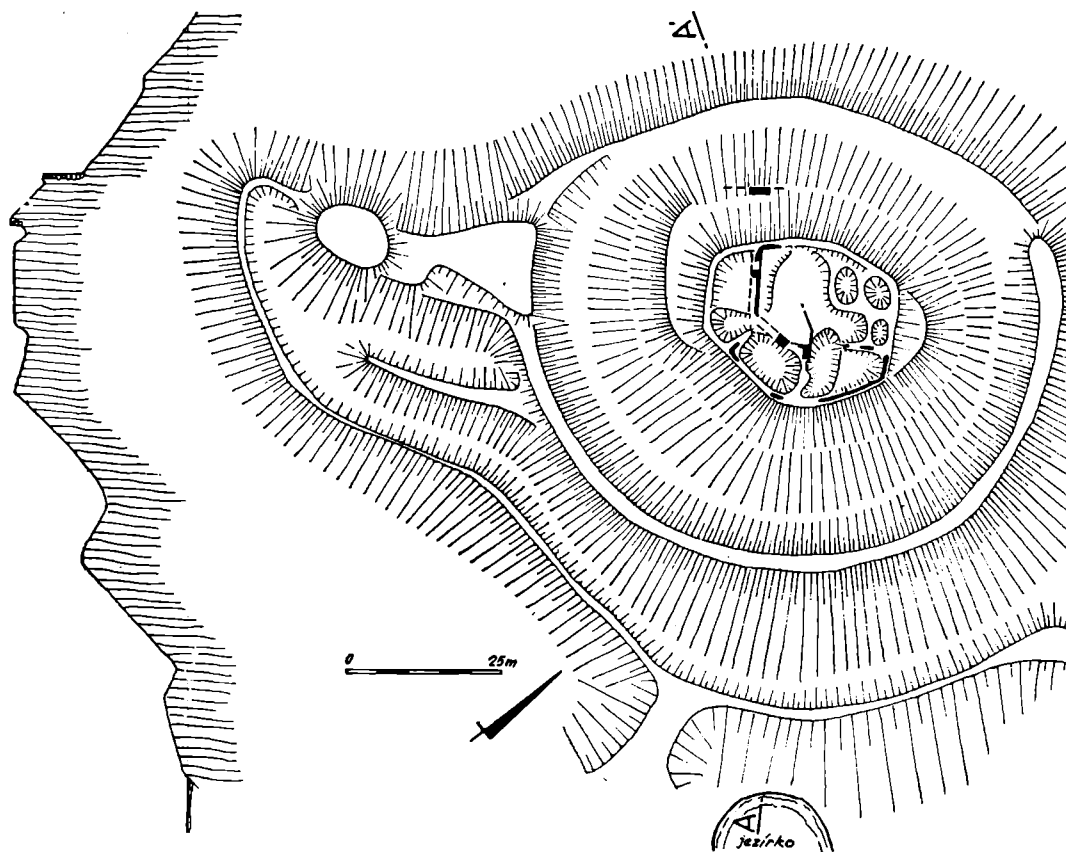
Obr. 13. Janštejn, okr. Jihlava. Terénní náčrt hradu s dvorem přiléhajícím na severní straně (jeho vystupující zdivo šrafováno). Příklad bergfritové dispozice s parkánem a dvorem.

vala kolem 9 m (např. Pyšolec 9,4 m; Plaček 1986, 194—196) a mimořádně štíhlá byla například věž Janštejn o průměru 4,7 m a vnitřní světlosti šachty 1 m. Janštejn (obr. 13) je situován v netypické poloze na skalnatém pahorku na mírně zvlněné náhorní planině Českomoravské vrchoviny. Představuje příklad protáhlé dispozice vymezené zdí silnou 2 m s úzkým nádvořím a zčásti chráněné parkánem, jímž vedla přístupová komunikace a z něhož vystupovala pravděpodobně studniční věž. Janštejn je pozoruhodný také hospodářským dvorem, jehož zbytky se rozkládají na úpatí jádra hradu a který nahrazoval předhradí. Proto nemusel mít vlastní hrad hospodářské budovy.

Z hlediska polohy stojí sice všechny věže v čele, ale k hradbě mají nej-různější vztah. Stály v nároží (Janštejn, Roštejn), vetknuté v hradbě (Louka, Vildštejn), splývají s ní (Bukovina) nebo se nacházejí v její smyčce (Sovinec). Časově náležejí počátku 14. století Louka (Plaček 1986, 196—197), Vildštejn (příp. 1316; CDM VI, 72 č. 102), Kolštejn (Hosák 1968, 12) a romanticky představivý Bouzov (Gardavský 1959, 25). Brzy následují Nový hrad u Hanušovic (Gardavský 1961, 67—58) s Janštejnem, poprvé však připomínaným až roku 1358 (ZDB III, 37 č. 398) a kolem roku 1330 Bukovina (Měřínský—Plaček 1987, 281—282) se Sovincem (příp. 1333; CDM IX, 391 č. 27). Po třetině století je stavěn Cimburk u Koryčan (Antošová 1966, 1—2), Roštejn (Menclová 1984, 19) a soukromý hrad olomouckého biskupa Jana Volka Hluboký (Kouřil—Plaček 1987). Před polovinou 14. století byl vybudován Holoubek (Kouřil 1976, 217), jehož strohá forma a nevelké rozměry kontrastují s bohatě rozvinutým dvouvěžovým Cimburkem (Antošová 1966). Tyto dvě stavby představují také vyznění aplikace bergfritového schématu na Moravě.

Souběžně s bergfritovou dispozicí se ve 14. století na Moravě hojně užívalo oblíbeného typu s plášťovou zdí, který se však oproti hradům s bergfrity objevuje s menším zpožděním až v osmdesátých a devadesátých letech 13. století (srov. výše). Staví se však dlouho přes polovinu 14. století, přičemž nejoblíbenější byla ve 2. třetině tohoto věku. K těmto dispozicím můžeme přiřadit lokalitu mezi Šaumberkem a Podhradní Lhotou u Bystřice pod Hostýnem, nazývanou někdy Zubříč, Bašta či Nový Šaumberk (obr. 14). Nejnověji je v literatuře ztotožňován s Novým hradem doloženým v písemných pramenech k roku 1307 (CDM VI, 7—9 č. 9; srov. Bolina 1986a, 180). I když vývody se šaumberkským purkrabím Mikulášem z Choryně a jeho novým hradem znějí věrohodně — v této souvislosti upozorňujeme ještě na další zprávu k roku 1303 (CDM V, 150 č. 146) — jsou prozatím v rozporu s datováním nálezů získaných při výzkumu J. Kohoutka (1988), jenž řadí lokalitu až do 2. poloviny 14. století.

Z dalších příkladů jmenujme také málo známý a dosud nedatovaný hrad u Plečí, jehož zaoblená hradba má sílu 2,6 m (Plaček 1988e), Mitrov (Plaček 1987a, 249—250) a Starý Světlov (Plaček 1982, 338; Kohoutek 1986, 210), jenž svými rozměry 50×45 m patří k největším. Dobře dochovány jsou Děvičky (Plaček 1982, 346), jejichž dispoziční schéma s plášťovou zdí klade D. Menclová (1966, 2) do počátku 14. století. Na severní Moravě jsou nejznámějšími zástupci Brníčko, jehož vznik J. Unger (1980, 57) vrocil do rozmezí let 1330—1356 (srov. Plaček 1982, 335) a Svrčov u Hranic, snad rámcově ze 14. století (Plaček 1987). Slezsko reprezentují Vikštejn, nejnověji datovaný správně nikoliv do 13., ale teprve do poloviny 14. století (Kouřilová 1978), a Vartnov, jehož podobu známe díky předválečným výkopům a novému výzkumu i revizi starších nálezů provedené P. Kouřilem (1988). K výše vydělené skupině dispozic tzv. dvorcového typu náležel Vickýv vzniklý před rokem 1340 (Plaček 1986, 248—249).

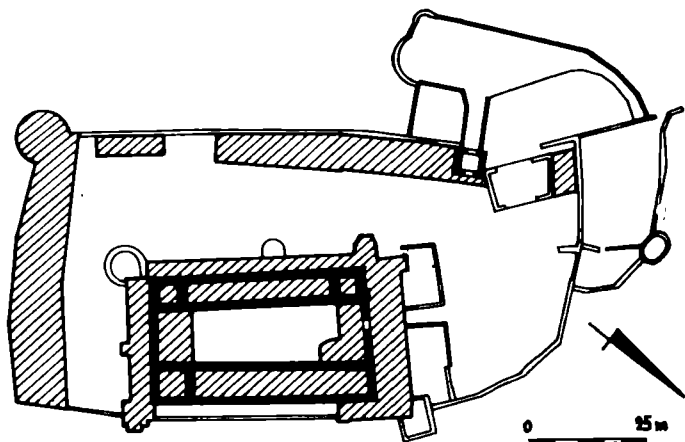

Obr. 14. Bašta (Zubříč), zřícenina u hradu Saumberku nad Podhradní Lhotou, okr. Kroměříž. Terénní náčrt hradu a řez A—A' přes lokalitu. Příklad hradu s plášťovou zdí.

Dobře čitelné jsou pozůstatky Dalečína, kde z paláce přistavěného k zoblené plášťové zdi stojí dosud vnější stěna až do výše stropů druhého patra a stavba je též dobře datována do rozmezí let 1349—1358 (Durdík 1982; Plaček 1982, 344; 1986, 196). Ještě lépe zachován je Nový Hrádek u Znojma, dnes bohužel nepřístupný, a tak hlavním zdrojem našich informací je A. Prokop (1904, II, 370; srov. Plaček 1982, 341). Oválný půdorys hradu vymezený hradbou je zdvojený a v čele zesílený, přístupová cesta vede spirálovým způsobem. Velkorysé založení lze přičítat markraběti Janu Jindřichovi, a to po polovině 14. století, i když v písemných pramenech je poprvé připomínán až roku 1403 (CDM XIII, 269—270 č. 260). Pozdní dobou vzniku po roce 1360 a zakladatelem jsou Novému Hrádku příbuzné Malenovice (Kašička 1987, 196—201), stojící po řadě přestaveb dodnes. K pozdním představitelům tohoto typu patří i Rychvald vzniklý před rokem 1370 (Plaček 1988c) a pravděpodobně k těmto dispozicím přísluší i Ždánice z 1. třetiny 14. století (Plaček 1983, 73).

Podstatně méně se ve 14. století vyskytují dispozice vymezené pravidelným schématem. Příkladem může být klášterní hrad v Dolních Kounicích reprezentující typ italského kastelu (obr. 15), datovaný svým vznikem do rozmezí let 1323—1330 (Kašička—Eliáš 1975, 218). Dobou výstavby nepatří ani ke starší vrstvě rakouských a českých kastelů 2. poloviny 13. století (srov. Durdík 1986;

Kuthan 1986), ani k mladšímu horizontu staveb vzniklých v Uhrách za vlády Ludvíka Velikého (1342—1382) a Zikmunda Lucemburského (1387—1437), jako je například Diósgyőr, Eisenstadt, Tata, Bratislava, Viglaž a Zvolen (Holl 1984, 211—213). Snad nejbliže jsou tomuto horizontu založení doby Karla I. Roberta (1308—1342; např. Temešvár), avšak vzhledem k dosavadnímu poznání i geografickému rozšíření nelze prozatím činit žádné detailní závěry. Prostorové rozvržení dolnokounického hradu je obdélného půdorysu 48×28 m s obvodovou zástavbou a minimálně třemi nárožními věžemi. Svým rozvržením se schématu dolnokounického hradu značně blíží biskupské Melice, poprvé zmiňované v roce 1339 (Zháněl 1967, 17) a založené před tímto datem. Také ony mají jádro obdélného půdorysu 54×30 m s úzkým, čtyřmi křídly rámovaným dvorem. Vzhledem k uchování pouze spodních partií stavby není možné rozhodnout, zda i Melice neměly v některých rozích věže. Rozhodně však nepatřily k typickým projevům pravidelných a kompaktních dispozic doby Karlovy, jak je prezentuje D. Menclová (1972, II, 193—194).

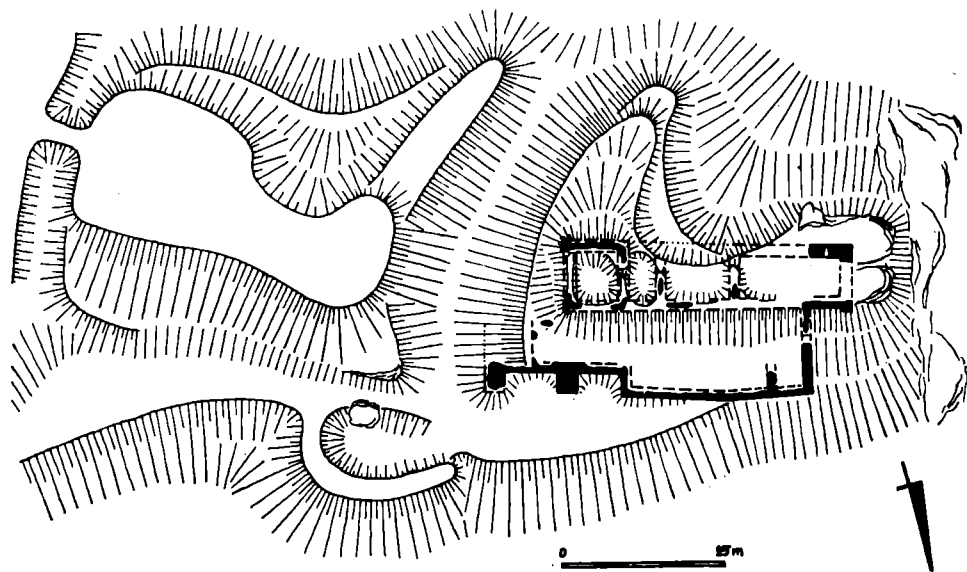
obr. 15. Dolní Kounice, okr. Brno-venkov. Situace původního hradu (plně) podle F. Kašičky—J. O. Eliáše 1975. Příklad dispozičního schématu tzv. italského kastela.

Tyto pravidelné a kompaktní dispozice karlovského období jsou na Moravě poměrně vzácné. Dvoupalácový rozvrh měl zřejmě Nový (Sedlecký) hrad z doby po roce 1370, patřící manům třebského kláštera (Plaček 1985, 268—269, obr. 3:3 na s. 265), a tuto dispozici naznačuje i uspořádání zbytků Rabštejna u Dukovan, k jehož založení došlo nejspíše kolem poloviny 14. století (Kouřil 1978, 138—142). Venkovsky zdrobněným zástupcem dvoupalácového typu může být i málo známý Kanšperk u Suchova z téhož období (Plaček 1983, 76). Objevují se i zredukované formy těchto dispozic s jedním palácem. Patří k nim jediná moravská stavba založená po r. 1340 markrabětem Karlem — Tepenec (Twingenberg, Karlsburg), zkoumaná V. Burianem (1979; srov. Z. Měřinský 1981, 178). Jeden palác měl také Vícov (Ježův hrad), jehož podobu zjistil výzkum J. Blekty (1936). Není vyloučeno, že palác této fortifikace byl věžovitý.

Pravidelné bývají také městské hrady, kterých se však na Moravě z období 14. století uchovalo velmi málo. Důvodem pravidelnosti bývá hlavně nutnost respektovat parcelaci města, do jehož organismu je vložen. Hrad v Telči založený ve 2. polovině 14. století s dvoutraktovým palácem má rozměry 29×22

metrů (Richter 1976, 24—27). Čtyřhranný byl asi také městský hrad v Hranicích, stojící na severní straně města na zúžené šíji ostrohu a překrytý později renesančním zámekem. Původně se asi jednalo o tvrz připomínanou poprvé v roce 1398 (CDM XII, 411 č. 463). Další hrady ve městech pocházejí většinou z pozdního 15. století, a to i ty, u nichž se dříve předpokládal starší původ (např. M. Třebová; Kudělka 1958).

Ve 14. století se objevují i bloková jednotraktová hradní jádra, z nichž však pouze Ronov připomínaný poprvé roku 1364 (CDM IX, 277 č. 371) dovolu- je rekonstrukci plánu odpovídajícího době Karlově. Bloková centrálně umístěná stavba (28,5×10 m) má jasná tři oddělení, která půdorysně připomínají miniaturu hradu s palácem sevřeným mezi dvěma věžemi (Plaček 1988c). Ses- tíúhelník vnější, poměrně tenké hradby a nepatrné zemní opevnění svědčí o tom, že vojenská funkce objektu byla druhořadá. Podobnou, ale delší a bez výkopu definitivně nezařaditelnou dispozici s bočním dvorkem měl také pozd- ní Lapikus (obr. 16), který vznikl až těsně před rokem 1380 (Plaček 1985a, 265). Z třetiny 14. století pak pochází protáhlá a zalomená palácová budova (43×10 m) na vrcholu skály, která byla jádrem Levnova (Ketkovického hra- du). K ní přiléhalo ve svahu přihrazené malé nádvoří — spíše parkán, a také zděné předhradí bylo uspořádáno laterálně (Plaček 1985, 269). Krátký a vysoký palác tvořil i hlavní obrannou a obytnou budovu Koberštejna z přelomu 13. a 14. století, vystavěného asi vřatislavským biskupem k ochraně cesty přes Jeseníky (Kouřil—Plaček 1986a, 225—229). Podélné objekty tvořící jádra hra- dů předpokládáme též u Lamberka (45×15 m), kde je nepravidelnost vyvolá- na tvarem skály (Plaček 1985, 268), Vildenberka (Plaček—Procházka 1987) a Moravského Berouna (Kouřil—Plaček 1987a). Také tyto lokality vykazují roz- díly v době vzniku. Zatímco dokončení Vildenberka je datováno k roku 1318 (CDM VI, 113 č. 143) a Moravský Beroun přísluší asi 1. až 2. třetině 14. století (Kouřil—Plaček 1987a, 43—44), Lamberk pochází až z let 1364—1376 (Plaček 1985, 268).

Obr. 16. Lapikus, okr. Znojmo. Terénní náčrt hradu.

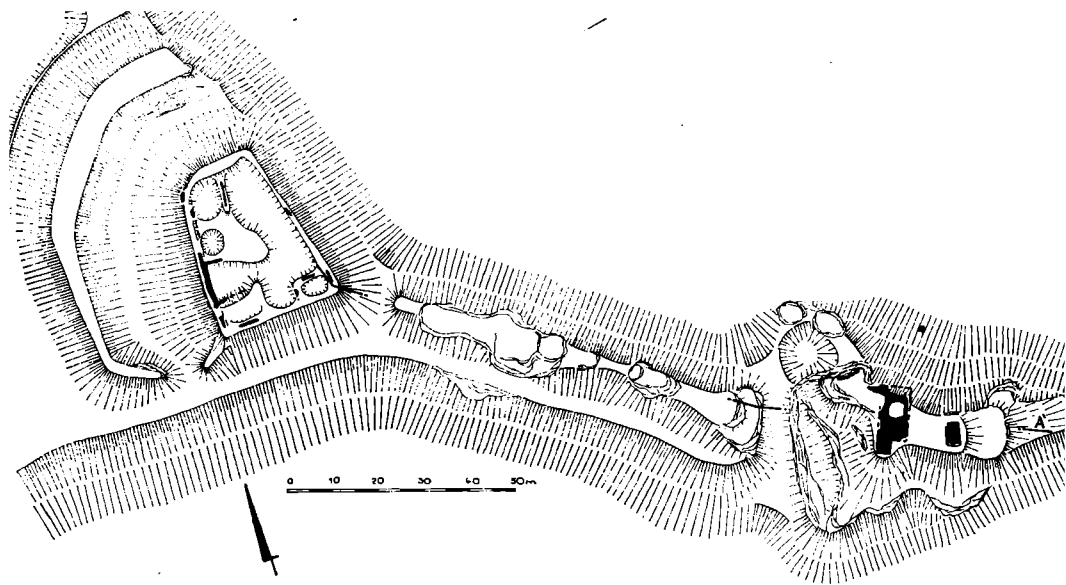
Jinou skupinu představují kompaktní dispozice s miniaturním nádvořím, jako je například hrad Křídlo z poloviny 14. století (Kohoutek 1988) a markraběcí Plankenberk vzniklý v letech 1361—1371 (Plaček—Procházka 1986, 26—27). Jeho jádro o rozměrech 19,5×18 m bylo obklopeno oválem hradby (43×29 metrů) a tvořila jej buď jediná budova věžovitěho vzhledu, nebo čtvrtina plochy zůstala nezastavěna. Dispozičně značně podobný je Pustý zámek u Vrbna (Gardavský 1960, 19—20; Kouřil—Plaček 1989) o velikosti 18×18 m, snad celní stanice. Jeho datování však nemá spolehlivou oporu.

V průběhu 14. století pokračuje i výskyt dispozice s obytnou věží, i když donjon již nemá dříve vždy ustálenou centrální nebo chráněnou polohu. Podobá se pak jako na Cornštejně (Menclová 1964) věžovitému paláci či válcovému (Kráví Hora) nebo jinému bergfritu (Neuhaus). Válcová věž Kráví Hory postavené v padesátých až 1. polovině šedesátých let 14. století (přip. 1367) o průměru 11,5 m a o světlosti 5,5 m se jeví již určitým anachronismem (Plaček 1985, 267). Ještě mladší je markraběcí Neuhaus na Pálavě, zbudovaný Janem Jindřichem v letech 1368—1375 (Unger 1985, 46—48). Jeho věž byla hranolová či nepravidelná, stála v čele zadní části dvoupólové dispozice a i její rozměry ji předurčovaly k obývání (Plaček 1983, 74, 76, obr. 22 na s. 83).

Obytné věže na dalších lokalitách byly již situovány na nejvyšších chráněných místech, jako například na hradě Fürstenwalde u Vrbna, založeném snad opavskými knížaty ve třetině 14. století. Obytnou věž 14×12,5 m zde doplnil asi v souvislosti s dělením hradu mezi dva majitele v letech 1377 a 1405 na ni navazující palác (Kouřil—Plaček 1989). Rozměrná hranolová věž 15×11,5 m byla hlavní obrannou a obytnou budovou Košíkova, datovaného na základě výzkumu vývoje osídlení mikroregionu ve 2. polovině 14. století (Plaček 1987a, 251—252). Centrální věž dosud nejasného půdorysu s obytnou funkcí je možno předpokládat na Novém hradě u Adamova z počátku 14. století (Plaček 1988c).

Typologická schémata hradní architektury a jejich detailní třídění selhávají u hradů, jejichž uspořádání je determinováno terénními podmínkami, zejména skalními bloky a masívy. Charakter staveniště dal dokonce název hradu Skály u Jimramova z osmdesátých let 14. století, jehož jádro je sevřeno mezi skalní bloky, na jejichž rozeklaných jehlách a sucích byly situovány dvě věže, jedna zaoblená a druhá hranolová. Stály na opačných stranách dispozice a vstup do vnitřního hradu od východu zajišťovala ještě štíhlá věžice na bloku nad bránou (Plaček 1986, 196—197, obr. 5 na s. 194). Podobně využita byla tři skaliska Rabštejna u Bedřichova pocházejícího z počátku 14. století, o něž se horní hrad opíral a ohrazen byl hlavně na mírně jižní straně. Věžovité objekty stály na východním a jižním bloku, severní nejvyšší nenese viditelných stop zdiva (Plaček 1988a; srov. Gardavský 1960, 17—19).

Jedno mohutné skalisko zabírá staveniště hradu Špránku z doby kolem roku 1310 (Hosák 1961, 11). Hrad měl nevelké rozměry zhruba 30×20 m s nezřetelným vnitřním členěním (srov. Gardavský 1961a, 4—5). Utváření terénu mělo vliv i u rozvržení potštátského hradu (obr. 17), známějšího pod chybným názvem Puchart. Přibližně obdélný půdorys staveniště hradu ze 14. století je situován v úhlu sbíhajících se strání, odděleném od severní plošiny valem a příkopem. Ve vzdálenosti 100 m na rozšířeném konci skalnatého hřebenu se za příkopem a štítovou zdí nacházela ještě obytná věž (Plaček 1988d). Příčinou tohoto neobvyklého dislokačního řešení je asi morfologie staveniště neumožňující stavbu předhradí v přímé návaznosti na zadní hrad. Kam až vedla neschopnost stavitele vyrovnat se s tvarem terénu, dokládá půdorysné řešení hradu Obřany v Hostýnských vrších (Kohoutek 1988).

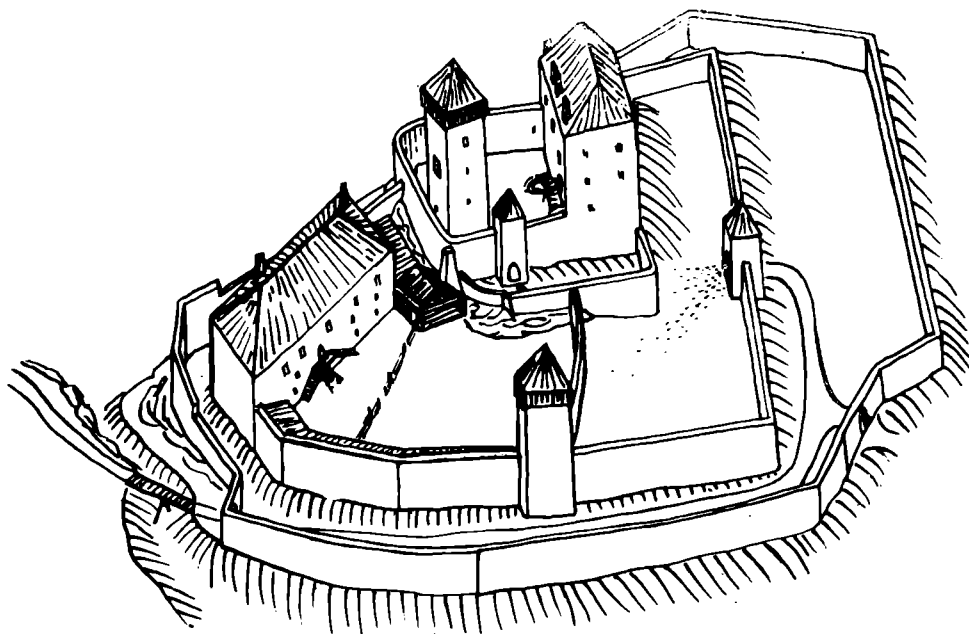

Obr. 17. Potštát (Pachart), okr. Přerov. Terénní náčrt hradu. Příklad dispozice ovlivněné terénem.

Zvýšené nároky na úroveň bydlení, nutnost reprezentace a zdokonalování obranyschopnosti feudálních sídel vedly k řadě přestaveb a rozšiřování fortifikací tak, aby vyhovovaly novým nárokům a kritériím. Proti tradovaným názorům, že naši předkové s maximální úspěšností využili starého, je možno uvést příklady totálních přestaveb spočívajících v nemilosrdném odstranění původní stavby a jejím nahrazení novou. Takto velkoryse přistoupil například k přestavbě Rokštejna (obr. 18) markrabě Jan Jindřich po roce 1359. Až na hlavní věž nechal snést celý hrad, přičemž nová stavba s další věží a dvěma reprezentativními paláci nerespektovala ani průběh starších hradeb a stavěla se tedy doslova od základů znova. Po přestavbě nabyl hrad dispozičně charakteru dvojhradu — „Ganerbenburgu“ (Měřínský—Plaček 1989). Že si podobnou akci dovolil i šlechtický stavebník, dokládá příklad zeměpanského Lukova, který byl v permanentní zástavě Šternberků. V průběhu 14. století došlo kromě románské věžice, raně gotické branské věže a části hradby z téhož období ke zboření původního starého hradu a na jeho substrukcích byl postaven hrad nový (Kohoutek 1985, 312—320).

Jako příklad rozšiřování starších hradů lze uvést situaci v Mikulově, jenž byl v držení Lichtenštejnů. Nejpozději počátkem 14. století byl původní hrad na skalnatém vrcholu rozšířen jižním směrem o zadní hrad s válcovou věží nad vstupní tunelovitou bránou (srov. výše v části II) a kamenné opevnění dostalo i severní předhradí. Je pravděpodobné, že stavba zadního dílu byla vynucena trvalým pobytem více rodin rodu, tedy potřebou rozdělení sídla, čímž Mikulov také dostává prvky dvojhradu (Plaček 1983, 72). Postupné opeňování hradů ve 2. polovině 14. století dobře ilustruje Nový hrad u Hanušovic (Gardavský 1961, 57—58).

Zbývá se ještě zmínit o lokalitách, jejichž vypovídací schopnost je při povrchovém průzkumu ke zjištění základních údajů o původní podobě naprosto nedostatečná. Zachovaly se většinou reliéfně s minimem nadpovrchového zdiva

Gbr. 18. Rokštejn, okr. Jihlava. Pokus o hmotovou rekonstrukci stavebně historického vývoje bradu na základě archeologického výzkumu a stavebně historického průzkumu (sezóny 1981—1987; prozkoumány levé dvě třetiny lokality); pohled od východu. Stav před zánikem za husitských válek po přestavbě Jana Jindřicha a valdštejnských dostavbách (II. a III. stavební etapa; po r. 1360 až 1. třetina 15. století). Příklad dispozičního schématu dvojhradu.

a jakékoliv závěry jsou krajně nespolehlivé (Zátor, Krumvald, Šternek, Horákovský hrad, Bohuslavice atd.; srov. např. Kouřil—Plaček 1986). Ale i v případech lépe dochovaných a čitelných hradních dispozic s dochovanými nadpvrchovými pozůstatky i staveb a jejich nejstarších fází skrytých po řadě přestaveb ve hmotě dodnes stojících objektů mají naše poznatky pouze relativní platnost danou stavem výzkumu.

Přesvědčili jsme se, že každý hloubkový a analytický stavebně historický průzkum může zcela pozměnit naše dosavadní názory a přinést obrovské množství nových faktů a mnohdy i popření dosavadních závěrů. Ještě přínosnější je archeologický výzkum, zejména je-li kombinován se stavebně historickým průzkumem a širokou interdisciplinární spoluprací s dalšími historickými, ale i přírodovědnými a technickými obory. Výzkum Rokštejna ukázal, že právě tak je možno získat neuvěřitelné množství nových a často zásadních skutečností (Měřinský—Plaček 1989). Proto je nutné si uvědomit, že výsledky povrchových prospekcií, byť komplexních, přinášejí některá zjištění platná pouze podmíněně na úrovni hypotéz. Předložený nástin vývoje moravských a slezských hradů do období husitských válek je tedy pokusem o ryze pracovní shrnutí problematiky na základě úrovně současného poznání.

Literatura

Antošová, D., 1966: Hrad Cimburk. Brno.

— 1968: Templštejn. Brno.

Bakala, J., 1983: Osídlení Místecka a Brušperska v období vrcholného feudalismu. Frýdek-Místek.

- Bartušek, A., 1954: Nově zjištěná raně gotická věž na hradě Sádka, *Umění* II, 161—162.
- Bartušek, A.—Kubátová, T. a kol. (Valíček, J.—Charvátová, E.—Pošmourný, J.—Rokyta, H.), 1951: Šternberk na Moravě. Státní hrad, město a okolí. Praha.
- Bláha, J., 1977: Výsledky revize některých drobných středověkých opevnění v horním Podýjí, *AH* 2, 45—58.
- Blektá, J., 1934: Smilovo hradisko a Starý Plumlov, Ročenka Národopisného a průmyslového musea města Prostějova a Hané XI, 9—31.
- 1936: Ježův hrad, *tamtéž*, XIII, 61—71.
- Bolína, P., 1980: Hrad Templštejn, k. ú. Jamolice, okr. Znojmo a jeho vztah k chronologií hradů s plášťovou zdí na Moravě, *AH* 5, 267—276.
- 1986: K problematice kolonizace a počátků hradů na severovýchodní Moravě ve 13. století, *ČsČH XXXIV*, 565—584.
- 1986a: Ke vlivu biskupa Bruna ze Schaumburka na vývoj moravské hradní architektury, *AH* 11, 175—187.
- Burlan, V., 1979: Tepenec — moravský hrad markraběte Karla, *Umění XXVII*, 245—249.
- Büttner, R., 1982: Burgen und Schlösser in Niederösterreich. Zwischen Greifenstein und Sankt Pölten. Wien.
- Cejnková, D.—Loskotová, I., 1986: I. etapa archeologického průzkumu NKP Špilberk, *AH* 11, 171—173.
- Clasen, K. H., 1927: Die mittelalterliche Kunst im Gebiete des Deutschordensstaates Preussen I. Die Burgbauten. Königsberg i. Pr.
- Černý, E.—Bolína, P., 1981: Hrad Kuchlov u Rychtářova v okrese Vyškov, *AH* 6, 277—283.
- Červínka, I. L., 1927—1930: Zapomenuté hrady, hrádky a tvrze moravské, *ČVMSO XXXIX*, 1927, 88—95; *XL*, 1928, 69—76; *XLI—XLII*, 1929, 153—160; *XLIII*, 1930, 84—94.
- 1942: Zapomenuté hrady, hrádky a tvrze moravské, rkp. AÚ ČSAV v Brně. Brno.
- Doležel, J., 1985: Nálezy z vrcholného a pozdního středověku severozápadní Moravy v letech 1979—1983 (okr. Blansko, Brno-venkov a Vyškov), *PV* 1983, 82—84. Brno.
- Durdík, T., 1976: Současný stav, potřeby a výhledy výzkumu hradů v Čechách, *AR XXVIII*, 172—180.
- 1978: Nástin vývoje českých hradů 12.—13. století, *AH* 3, 41—52.
- 1981: Problematika výzkumu hradů v Čechách, *AH* 6, 7—17.
- 1982: Povrchový průzkum hradu Dalečína, *VVM XXXIV*, 361—364.
- 1982a: Vypovídací hodnota českých hradů jako historického pramene a její současný stav. In: *Metodologické problémy československé archeologie*, 142—151. Praha.
- 1984: České hrady. Praha.
- 1986: Castel-type castles in Bohemia. In: *Archaeology in Bohemia 1981—1985*, 253—262. Prague.
- Durdík, T.—Bolína, P., 1986: Několik poznámek k dispozici olomouckého hradu, *AH* 11, 95—101.
- Durdík, T.—Klápště, J.—Sommer, P., 1986: Archeologie a architektura, *AH* 11, 11—24.
- Gardavský, Z., 1959: Hrad Bouzov. Olomouc.
- 1960: Hradní dvojice — Pustý hrad a Rabštejn u Vrbna, *Zprávy VÚO* č. 101, 16—24.
- 1960a: Reálný obraz dvou nejstarších hradů na Jesenicku, *Zprávy VÚO* č. 88, 140—144.
- 1961: Stav, formy a vývoj Nového Hradu u Šumperka, *SM* 7, 54—63.
- 1961a: Zhmotnění tajemného hradu na Litovelsku, *Zprávy VÚO* č. 94, 1—7.
- 1962: Úvahy nad zmizelým líšnickým hradem, *Zprávy VÚO* č. 102, 10—15.
- 1967: Hrad nad Rožnovem, *Valašsko* 11, 15—24.
- Goš, V., 1985: Hrad Úsov — jeho úloha a význam při kolonizaci severní Moravy ve 13. stol., *AH* 10, 303—307.
- Grepel, E., 1975: Pět let výzkumů na hradě Starém Jičíně, *Vlastivědný sborník okresu Nový Jičín* 16, 19—24.
- Hartl, Z.—Kohoutek, J., 1983: Poznámky ke stavebnímu vývoji hradu Lukova, *Gottwaldovsko od minulosti k současnosti* 5, 207—229.

- Hašek, V.—Měřínský, Z., 1988: Contribution of geophysics to archaeological investigations of Early Middle Ages and Middle Ages Localities in Moravia. In: From the Baltic to the Black Sea, v tisku. London.
- Heber, F. A., 1848: Mährens Burgen und ihre Sagen. Illustriert mit 16 in Stein gravirten Original Ansichten. Prag.
- Hejna, A., 1983: Příspěvek ke studiu malých opevněných sídel doby přemyslovské v Čechách, PA LXXIV, 366—436.
- Hlobil, I.—Míchna, P.—Togner, M., 1984: Olomouc. Praha.
- Holl, I., 1984: Négysaroktornyos, szabályos várak a középkorban, Archaeologiai Értesítő 111, 194—217.
- Hosák, L., 1961: Mlhy kolem tajemného hradu na Litovelsku, Zprávy VÚO č. 96, 8—11.
— 1967: Počátky osídlení a dějin Rožnova, Valašsko 11, 9—13.
— 1968: Hrad Kolštejn (Branná) a jeho majitelé, SM 16, 11—17.
- Hölzel, E., 1857—1860: Malerisch-historische Skizzen aus Mähren und Schlesien. Olmütz.
- Hrabová, L., 1964: Ekonomika feudální državy olomouckého biskupství ve druhé polovině 13. století. Praha.
- Hrady a zámky na Moravě, 1987: Hrady a zámky na Moravě. AZ na cesty. Praha.
- Hrady a zámky v Československu, 1975: Hrady a zámky v Československu. Výběrová bibliografie. Brno.
- Hrady, zámky a tvrze, 1981: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (I). Jižní Morava. Zpracoval kolektiv autorů pod vedením Ladislava Hosáka a Metoděje Zemka. Praha.
— 1983: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (II). Severní Morava. Zpracoval kolektiv autorů pod vedením Františka Spurného. Praha.
- Jůza, V. a kol. [Krsek, I.—Petrů, J.—Richter, V.], 1963: Kroměříž. Praha.
- Kašíčka, F., 1987: Státní hrad Malenovice ve stavebně historické analýze, VVM XXXIX, 196—208.
- Kašíčka, F.—Elláš, J. O., 1975: Klášterní hrad v Dolních Kounicích, Památková péče 35, 216—234.
- Kohoutek, J., 1982: K nejstarším dějinám hradu Brumova, Gottwaldovsko od minulosti k současnosti 4, 199—228.
— 1985: Hrad Lukov — současný stav výzkumu, AH 10, 309—321.
— 1986: Výzkum středověkých hradů v oblasti Vizovických vrchů, AH 11, 189—219.
— 1988: Výzkum zaniklých středověkých hradů v Hostýnských vrších, AH 13, v tisku.
- Konečný, L., 1977: Dosavadní výsledky archeologického průzkumu hradu Obřan u Brna, AH 2, 229—238.
— 1981: Některé novější poznatky ke vztahu románských sakrálních objektů jižní Moravy, AH 6, 239—248.
— 1982: K počátkům a klasifikaci hradů s plášťovou zdí. (Diskusní poznámka z r. 1980 k příspěvku P. Boliny, AH 5, 1980, 267—275), AH 7, 353—356.
- Konečný, L.—Merta, J., 1980: Pokračování průzkumu středověkých opevnění kolem Nového hradu u Adamova, AH 5, 305—319.
- Kordíovský, E., 1975: Příspěvek k datování raně středověké keramiky na jižní Moravě, Zprávy ČSSA při ČSAV XVII, seš. 1—2, 51—57.
— 1979: Boleradický hrad, Malovaný kraj XV, č. 3, 20.
- Kouřil, P., 1976: Archeologický průzkum hradu Holoubek na Hrotovicku, VVM XXVIII, 215—217.
— 1978: Příspěvek k poznání hradů Kozlova, Kufštejna a Rabštejna ve středním Pohlaví na jz. Moravě, AH 3, 131—145.
— 1988: Hrad Vartnov a jeho postavení ve vývoji hradů na Opavsku. In: Rodné zemi, 285—304, Brno.
- Kouřil, P.—Měřínský, Z.—Plaček, M., 1985: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (II). Severní Morava, Praha 1983, recenze publikace, VVM XXXVII, 93—97.
- Kouřil, P.—Plaček, M., 1985: Hrad Lugnsland a jeho úloha v kolonizaci Krnovska, ČSIM B 34, 114—126.

- 1986: Hrad Zátor u Louček (okr. Bruntál), VVM XXXVIII, 303—306.
- 1986a: Revizní průzkum hradů Quingburgu a Koberštejna, AH 11, 221—230.
- 1987: Povrchový průzkum hradu Hluboký (k. úz. Nepřívaz, okr. Olomouc), PV 1984, 44—45. Brno.
- 1987a: Zbytky hradu v Moravském Berouně, okres Bruntál, ČSIM B 36, 41—45.
- 1988: Edelštejn a Leuchtenštejn — dva hrady u Zlatých Hor, okres Bruntál. ČSIM B 37, 29—35.
- 1989: Hrady v okolí Vrbna a jejich funkce, AR XLI, v tisku.
- Kouřil, P.—Žáček, R., 1981: Příspěvek k dějinám hradu Hukvaldy na severní Moravě, AH 6, 253—270.
- 1986: Drobná středověká opevnění v Pobeskydí a otázka jejich klasifikace, ČSIM B 35, 97—138.
- Kouřilová, D., 1978: Vikštejn. Opava.
- 1981: Stavební vývoj zámku Hradec nad Moravicí, Památky a příroda 6, č. 1, 1—17.
- Kšíř, J., 1970: Nejstarší zděná hradba kolem olomouckého dómu, Památková péče 30, 193—203.
- Kudělka, Z., 1958: K dějinám hradu v Moravské Třebové, Umění VI, 253—262.
- Kudělka, Z. a kol. (Kallinová, A.—Konečný, L.—Samek, B.), 1984—1985: Výzkum románské architektury na Moravě IV. (K výzkumnému úkolu státního plánu VIII-08-05/01), SPFFBU F 28—29, 29—41.
- Kunike, A., 1833—1835: Mallerische Darstellung aller vorzüglichen Schlösser und Ruinen der österreichischen Monarchie nach der Natur von mehreren Künstlern gezeichnet und lithographiert. Wien.
- Kuthan, J., 1982: Architektura v Přemyslovském státě 13. století. In: Umění doby posledních Přemyslovců, 181—368. Roztoky u Prahy—Praha.
- 1986: K otázce geneze kastelů krále Přemysla Otakara II. In: Itálie, Čechy a střední Evropa, 109—121. Praha.
- Mackerle, J., 1957: Staromoravské hradisko u Radkova, AR IX, 419—424.
- Mencl, V., 1964: Hrad Špilberk a jeho stavební typ, Památková péče 24, 102—114.
- Menclová, D., 1964: Cornštejn. Brno.
- 1966: Děvičky. Brno.
- 1970—1971: Beitrag zur Typologie der mährischen Burgen, SPFFBU F 14—15, 97—127.
- 1972: České hrady I—II. Praha. (2. vyd. 1976).
- 1984: Hrad Roštejn, Památky a příroda 9, č. 1, 19—21.
- Měřínský, Z., 1981: Přehled dosavadního stavu výzkumu fortifikací 11. až počátku 16. století na Moravě a ve Slezsku (hradiska a hrady), AH 6, 147—197.
- 1984: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku (I). Jižní Morava, Praha 1981, recenze publikace, VVM XXXVI, 90—94.
- 1984a: Středověké Modřice ve světle archeologických nálezů, VVM XXXVI, 355—359.
- 1986: Doba slovanská. In: Pravěk Třebíčska, 147—171. Brno.
- 1986a: Podíl archeologie na výzkumu středověké architektury 11. až 1. poloviny 16. století na Moravě a ve Slezsku, AH 11, 25—38.
- 1988: Archeologický výzkum hradu Rokštejna 1981—1987. Výsledky a perspektivy, VSV, vědy společenské VI, v tisku.
- Měřínský, Z.—Plaček, M., 1987: K poznání hradu Bukovina, JM 23, sv. 26, 281—287.
- 1989: Rokštejn, středověký hrad na Jihlavsku (jeho dějiny, stavební vývoj a výsledky archeologického výzkumu 1981—1987). Brtnice.
- Müller, K. A., 1837: Vaterländische Bilder, in einer Geschichte und Beschreibung alter Burgen und Ritterschlösser Schlesiens (belder Anthelle) so wie der Grafschaft Glatz. Glogau.
- Nekuda, V.—Unger, J., 1981: Hrádky a tvrze na Moravě. Brno.
- Nový, R., 1972: Přemyslovský stát 11. a 12. století. Praha.
- Peter, A., 1879, 1894: Burgen und Schlösser im Herzogthum Schlesien I. Teschen. (Neue Folge 1894).
- Pinkava, V., 1927: Hrady, zámky a tvrze moravské, I. svazek. Severní Morava (Olomúcko). Brno.

- Plaček, M., 1982: K problematice hradů s plášťovou zdí na Moravě, AH 7, 335—351.
- 1983: K typologií hradů na moravsko-slovenském pomezí, Slovácko XXV, 83—89.
- 1983a: Přemyslovské hrady ve Strážnici a Uherském Ostrohu a jejich typologická příslušnost, VVM XXXV, 328—341.
- 1985: Hrady na Oslavě a ekonomické podmínky jejich vzniku a existence, AH 10, 261—271.
- 1985a: K počátkům hradu Lapkus, JM 21, sv. 24, 263—266.
- 1986: Hrady v horním povodí Svatky, AH 11, 189—200.
- 1987: Povrchový průzkum hradu Svrčova (k. úz. Hranice, okr. Přerov), PV 1984, 63—64. Brno.
- 1987a: Sídlištní struktura a hrady v povodí Loučky (Bobrušky). In: Mikulovská sympozia. XVI. MS 1986. Vývoj obydlí, sídlišť a sídlištní struktury na jižní Moravě, 245—255. Praha.
- 1988: Externí fortifikace drahotoušského hradu. In: Sborník Kruhu přátel Muzea hl. m. Prahy 1, 169—174, Praha.
- 1988a: Hrad Rabštejn u Bedřichova a jeho předchůdci, SM 55, v tisku.
- 1988b: K článku P. Boliny o hradech biskupa Bruna aneb k etice a serióznosti badatelské práce, VVM XL, 370—372.
- 1988c: K vývoji hradů v povodí Svitavy, AH 13, v tisku.
- 1988d: Povrchový průzkum hradní zříceniny u Boňkova (okr. Přerov), PV 1986, v tisku. Brno.
- 1988e: Povrchový průzkum zříceniny hradu u Plečí, k. ú. Jindřichov (okr. Šumperk), PV 1986, v tisku. Brno.
- Plaček, M.—Procházka, R., 1982: Povrchový průzkum hradu Engelsberka, Slovácko XXIV, 37—43.
- 1984: Hrad Střílky. Příspěvek k poznání moravské fortifikační architektury, AH 9, 167—178.
- 1986: K historii hradu Vraní Hory a Plankenberka, SM 51, 24—27.
- 1986a: K problematice opevněných sídel přelomu raného a vrcholného feudalismu na Moravě, AH 11, 159—170.
- 1987: Hrad Vildenberg, Sborník Muzea ve Slavkově, v tisku.
- 1988: Povrchový průzkum opevněného sídla v Rumberku (okr. Blansko), PV 1986, v tisku. Brno.
- Pojsl, M., 1981: Přemyslovský knížecí hrad v Olomouci, AH 6, 199—219.
- Procházka, R.—Plaček, M., 1985: Hrad u Doubravice n. Svít. a jeho feudální državy, Regionální sborník okresu Blansko 85, 75—79.
- Prokop, A., 1888: Burgen und Schlösser Mähren. Tafelberk.
- 1904: Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung. I.—IV. Band. Wien.
- Richter, M., 1982: Hradištko u Davle městečko ostrovského kláštera. Praha.
- Richter, V., 1959: Raněstředověká Olomouc. Praha—Brno.
- 1976: Telč. Státní zámek, město a památky v okolí. Praha.
- Richter, V. a kol. (Samek, B.—Stehlík, M.), 1966: Znojmo. Praha.
- Richter, V. a kol. (Krsek, I.—Stehlík, M.—Zemek, M.), 1971: Mikulov. Brno.
- Sartori, F., 1819—1820: Die Burgfesten und Ritterschlösser der österreichischen Monarchie. Band I—VIII. Brünn.
- Sedláček, A., 1882—1927: Hrady, zámky a tvrze království českého I—XV. Praha.
- Schuchhardt, C., 1931: Die Burg im Wandel der Weltgeschichte. Wildpark, Potsdam.
- Spurný, F., 1964: Sovinec. Ostrava.
- Unger, J., 1980: K stavebnímu vývoji hradu Brničko, SM 39, 57—60.
- 1985: Hrady na Pavlovských vrších (archeologické nálezy). Mikulov.
- Válka, J., 1986: Morava ve struktuře a historii českého lenního a stavovského státu In: Moravský historický sborník. (Moravica historica), 22—45. Brno.
- Velínský, T., 1979: Smilovo hradištko — příspěvek k problematice středověké kolonizace Dražanské vrchoviny. In: MS 78, 105—110. Praha.
- Vícha, F., 1986: Nález komendy řádu německých rytířů ve Slavkově u Brna, Umění XXXIV, 363—366.

- Weinelt, H., 1935: Trümmerburg Wildenstein, Altvater 54, Nr. 7—8, 4—5.
 — 1936: Burg Mödlitz, DmsH 22, 89—92.
 — 1936a: Die Herkunft der westschlesischen Wasserburgen, DmsH 22, 202—205.
 — 1936b: Probleme schlesischer Burgenkunde, gezeigt an den Burgen des Freiwaldauer Bezirkes. Breslau.
 — 1937: Die Burgen des nordmährischen Bezirkes Römerstadt, SdM, 301—306.
 — 1937a: Grundriss der Schönhengster Burgenkunde, Mitteilungen zur Volks- und Heimatkunde des Schönhengster Landes 33, 1—87.
 — 1937b: Mittelalterliche Grenzburgen in Schlesien, SdM, 32—39.
 Zeman, V., 1974: Hrad Kaltenštejn (Hradisko), Vlastivědné zajímavosti č. 113, Šumperk.
 Zháněl, J., 1967: Biskupský hrad Melice I, Zprávy VMV č. 71, 1—24.
 — 1967a: Biskupský hrad Melice II, Zprávy VMV č. 72, 37—63.
 — 1971: Biskupský hrad Melice III, Zprávy VMV č. 73, 1—24.
 Zuber, R., 1976: Hrad Žulová, Vlastivědné zajímavosti č. 140, Šumperk.

Zkratky

- AH — Archaeologia historica, Brno
 AR — Archeologické rozhledy, Praha
 ČsČH — Československý časopis historický, Praha
 ČSSA — Československá společnost archeologická, Praha
 ČVMSO — Časopis Vlasteneckého musejního spolku olomouckého, Olomouc
 CSIM B — Časopis Slezského muzea, série B, Opava
 DmsH — Deutsch-mährisch-schlesische Heimat
 JM — Jižní Morava, Brno
 MS — Mikulovská symposia, Praha
 PA — Památky archeologické, Praha
 PV — Přehledy výzkumů AÚ ČSAV Brno
 SdM — Sudetendeutsche Monatshefte, Zeitschrift des Bundes der Deutschen
 SM — Severní Morava, Šumperk
 SPFFBU F — Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, řada uměnovědná (F), Brno
 VSV — Vlastivědný sborník Vysočiny, Jihlava
 VVM — Vlastivědný věstník moravský, Brno
 Zprávy VÚO — Zprávy Vlastivědného ústavu v Olomouci, Olomouc
 Zprávy VMV — Zprávy Vlastivědného muzea ve Vyškově

Zusammenfassung

Abriß der Entwicklung der Burgarchitektur der Blütezeit des Mittelalters in Mähren und Schlesien bis zu hussitischen Kriegen

Die Forschung über die mährischen Burgen in der Blütezeit des Mittelalters hat sich besonders in den letzten Jahren dynamisch entwickelt und brachte eine Vielzahl neuer Fakten, die einer Zusammenfassung bedürfen. Gegenstand der vorliegenden Studie sind ausschließlichs Feudalsitze des kulminierenden Mittelalters was in unseren Verhältnissen das 13. Jahrhundert bedeutet, also die Mauerwerk-Burgarchitektur. Der Feudalsitz von damals war ein komplizierter Organismus mit einer Vielzahl von Funktionen. Will man diesen Komplex unter Einsatz moderner Forschungsmethoden erkunden, müssen dazu verschiedene wissenschaftliche Disziplinen, darunter die Geschichte, die Naturwissenschaften und der technische Bereich, miteinbezogen werden. Der Schwerpunkt liegt jedoch eindeutig bei der archäologischen Erforschung und bei der Aussagekraft der archäologischen Quellen, der bauhistorischen Untersuchung, bei Sondagen, Oberflächensammlungen, Erfassung der Funde im untersuchten Terrain

u. dgl. Weitere neue Erkenntnisse liefert das Studium des Archivmaterials (schriftliche und ikonographische Quellen, Landkarten und Stadtpläne). Trotz dieser Informationsfülle muß immer wieder auf den Umstand hingewiesen werden, daß die gezogenen Schlüsse nur bedingt gültig sind und daß eine weitere Nachforschung diese Erkenntnisse ergänzen, korrigieren, ändern oder gar negieren könnte.

Das ausklingende 12. Jahrhundert und das beginnende 13. Jahrhundert stellen eine Umbruchsetappe dar, die u. a. auch im Besiedlungsprozeß und in den Änderungen der Befestigungsarchitektur ihren Niederschlag findet. Zweifellos steht diese Entwicklung im Zusammenhang mit der Herausbildung einer neuen Gesellschaftsschicht, des Adels. Zur anfänglichen Etappe der Errichtung der ersten Steinburgen im 13. Jahrhundert in Mähren gehört der Umbau wichtiger Kastellaneiburgen und Teilfürstentumszentren aus dem 11. und 12. Jahrhundert. Sie kann vorläufig ungefähr an den Beginn des 2. Viertels des 13. Jahrhunderts datiert werden. Es handelt sich um die ältesten Sitze der Könige, Fürsten und Markgrafen. Zu den ältesten Bauobjekten dieser Art gehören die eindrucksvollen zylindrischen Wohntürme (Donjons) z. B. in Břeclav und Olomouc oder, mit einem scharfen winkelartigen Vorbau an der Angriffsseite versehen, in Bitov wo der Turm bereits vor 1240 erbaut worden war. Als Muster für diesen Baustil galten die in Frankreich gebauten Donjone. Eine weitere spezifische Gruppe dieser Landesadelssitze im österreichischen Donaauraum bilden prismenartige Wohntürme (Veveří, Mikulov, Vranov, Brumov u. a.) in neugegründeten Befestigungen sowie Orten, die seit geraumer Zeit bereits besiedelt waren. Diese Bauobjekte wurden vermutlich ab dem Ende des ersten Viertels des 13. Jahrhunderts (Veveří) bis hinein in die vierziger Jahre (Brumov, vor der Jahrhundertshälfte Buchlov) errichtet. Um die Hälfte des 13. Jahrhunderts wurde der Ausbau der ältesten Bauobjekte mit prismenartigen Wohntürmen fortgesetzt, d. h. sie wurden in ihrem hinteren Teil um scharfwinklige Vorbauten des Bergfriedtypus an der Einfahrt (Mikulov, Veveří, Vranov) erweitert. Zu dieser Zeit werden bereits die ältesten Adelsburgen im Vorfeld des Bergfriedtypus (Starý Jičín, Bukov, Lukov) gegründet, eine Bauart, die insbesondere in der 2. Hälfte des 13. Jahrhundert geschätzt war (Drahotuše, Šternberk, Hukvaldy, Frýdberk, Kaltenštejn).

Von den weiteren, in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts gebauten Burgen seien hier Úsov genannt, ein Bau, der in Anlehnung an das Raumverteilungsschema des französischen Kastells, des sog. kolonisatorischen Provisoriums, errichtet wurde (Osiky, Smilovo hradisko — Smilův Burgwall, Luginland) sowie zweiteilige Bauten auf Landzungen, die oft auch eine Kirche enthalten haben (Bílkov, Mostišť u. a.). Ergänzt wird die Typenskala in der zweiten Hälfte des 13. Jahrhunderts um Burgen mit Schildmauerwerk (Střílky, Senkenberk), Bauobjekte von länglichem Grundriß mit einem prismenförmigen Turm, einem Palast und einer Durchfahrt, die in Anlehnung an ähnliche Bauten im Donaauraum, an die norditalienische Bauweise (Špilberk) oder das norddeutsche Kastell (Strážnice, Uherský Ostroh) entstanden sind, um wenigstens einige Typen zu nennen. Im letzten Jahrzehnt des 13. Jahrhunderts entstehen auch die ältesten Burgen mit Mantelmauerwerk, deren Bau jedoch erst im 14. Jahrhundert voll zum Zuge kommt (zu den ältesten Bauwerken dieses Typs zählen Templštejn und Stagnov) sowie ähnliche Bauten ohne Turm mit einem geräumigen, mit einer Burgmauer umgebenen Hof. Bei diesem sog. Hoftypus war der Palast eher klein und wurde praktisch an die Burgmauer angebaut (Rožnov, Šostýn). Zum Durchbruch kommen auch weitere Bauelemente, z. B. ein kleinerer prismenartiger, teilweise bewohnbarer Turm (Rokštejn), der gleichfalls in Anlehnung an den Baustil im Donaauraum entstanden ist.

Das beginnende 14. Jahrhundert bringt eine Änderung der politischen Verhältnisse und eine Verschlechterung der ökonomischen Situation mit sich, und zwar als Folge der Tatsache, daß ein neues Herrschergeschlecht an die Macht bzw. den Thron kommt, sowie einer anhaltenden Depression nach dem Thronbestieg durch Johann von Luxemburg. Dieser unerfreulichen wirtschaftlichen und politischen Lage entsprach auch die geringe Bauintensität. Zu einer Wiederbelebung kommt es erst in den dreißiger Jahren, als Markgraf Karl und später sein Bruder Johann Heinrich (Jan Jindřich) an die Macht kamen. Im Zeitraum 1376—1419 werden, wohl auch als Folge der sich

vertiefenden Krise, neue Burgen nur selten gebaut. Im Hinblick auf den Grundriß gibt es eine nachweisbare Kontinuität bei der Errichtung des Bergfriedtypus (des sog. sächsisch-hessischen Typus), und zwar bis zur Hälfte des 14. Jahrhunderts (Holoubek, Louka, Bukovina, Cimburk, Sovinec, Janštejn, Roštejn u. a.). Parallel dazu werden auch Burgen mit Mantelmauerwerk gebaut, und zwar bis hinein in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts (Bašta-Zubříč, Mitrov, Děvičky, Vikštejn, Vartnov, Dalečín, Nový Hrádek u Znojma, Malenovice u. a.). Weniger üblich sind die gleichmäßigen Formen des sog. italienischen Kastells (Dolní Kounice), kompakte gleichmäßige Bauten aus der Karlepoche (Kaušperk, Rabštejn, Nový hrad-Sedlecký) sowie die Stadtburgen (Telč). Das Erscheinungsbild des 14. Jahrhundert prägen ferner blockartige Eintraktkerne (Levnov, Ronov, Kobraštejn, vermutlich auch Lapikus, Vildenberg und Moravský Beroun), kompakte Bauobjekte mit einem kleinen Hofplatz (Křídlo, Plankenberg), mit Wohnturm (Coraštejn, Neuhaus, Košíkov), Bauten, bei deren Errichtung die Landschaft, vor allem die Bergmassive, die Bauweise geprägt haben (Skály, Rabštejn) und weitere Bauten, die ohne eine ausführliche Erforschung nicht klassifiziert werden können. Die steigenden Wohnansprüche, die Repräsentationspflichten und die Vervollkommnung der Verteidigungskunst führten zum Ausbau bestehender Burgen. Als Beispiel dient Rokštejn, eine Burg, die nach einem von Johann Heinrich vorgenommenen Umbau zu einer Ganerbenburg wurde. Umgebaut bzw. ausgebaut wurden auch Lukov und Mikulov, vermutlich um mehreren Adelsfamilien Platz zu bieten. Die schrittweise Befestigung der Burgen in der zweiten Hälfte des 14. Jahrhunderts dokumentiert ausgezeichnet Nový Hrad bei Hanušovice.

Mähren und Schlesien nehmen in der Entwicklung und der Typenskala der Architektur des kulminierenden Mittelalters eine Sonderstellung ein. Ausschlaggebend dafür war die geographische Lage, geprägt durch die Öffnung in den Donaauraum hin und die Berge im Grenzgebiet zu Böhmen und im Norden zu Schlesien, das bereits zu einem anderen Kulturbereich gehört hat. Besonders in den vierziger und fünfziger Jahren des 13. Jahrhundert erweitert sich die Typenskala der Burgarchitektur unter dem Einfluß des österreichischen bzw. des bayrischen Donaauraums; an diesen beiden Gebieten hat sich Mähren übrigens seit jeher orientiert. Weitere Impulse kamen aus Westeuropa, aber auch aus dem Norden und Süden. Als die goldene Zeit gelten bei der Errichtung der Burgen in Mähren die siebziger und achtziger Jahre des 13. Jahrhunderts; der Schwerpunkt liegt bei dem Bergfriedtypus, zum Zuge kommen aber auch weitere Bautypen (Mantelmauerburg, gleichmäßige Bauobjekte, italienisches Kastell u. a.). Die im 13. Jahrhundert begonnene Entwicklung wird bis ins 14. Jahrhundert hinein fortgesetzt, verliert jedoch beim Bau neuer Burgen allmählich an Intensität und kommt im letzten Drittel des 14. Jahrhunderts fast zum Erliegen. Zu dieser Zeit werden die bestehenden Bauten im steigenden Maße um- bzw. ausgebaut.

Abbildungen:

- 1 Bitov, Kreis Znojmo. Zylinderförmiger Wohnturm (Donjon) von tropfenförmigem Grundriß mit scharfwinkligem Ausbau an der Angriffsseite. Blick von Nordosten.
- 2 Znojmo, Kreis Znojmo. Burggrundriß: 1 — innere Burg, 2 — zweiter Graben, 3 — Vorburg mit romanischer Rotunde, 4 — Situierung des achtkantigen Bergfriedtypus, 5 — vermuteter Verlauf des ersten Grabens; voll-Objekte 11.—12. Jht., gepunktet-13 Jht., gütteartig-Mauerwerk 14.-15. Jht., schraffiert-Barockbauten 17. Jht., unausgefüllte Umrisse der heutigen Bebauung. Beispiel eines Bauobjektes, das durch den Umbau einer älteren landesfürstlichen Burg aus dem 11.-12. Jht. entstanden ist (nach V. Richter und Koll. 1966 ergänzt durch Katasterkarte 1824 aus dem Besitz des Staatlichen Landesbereichsarchives Brno).
- 3 Mikulov, Kreis Břeclav. Burggrundriß: 1 — romanischer Wohnturm, 2 — im Grundriß tropfenförmiger Wohnturm mit scharfwinkligem Ausbau an der Angriffsseite + Verlauf der Burgmauer aus der I. Etappe des gotischen Aufbaus, 3+4 — zylinderförmiger Turm und die hintere Burg (II. gotische Etappe), 5+6 — Vorburg (III. gotische Etappe), 7 — spätgotische Bastel; gestrichelt — möglicher Umfang der hypothetischen Befestigung aus der Jungburgwallzeit, gepunktet — heutige Bebauung.

- 4 Úsov, Kreis Šumperk. Schematischer Grundriß der Burg nach der Entdeckung von weiteren zwei Türmen. Voll — Konstruktion aus dem 13. Jht., schraffiert und gepunktet — heutige Bebauung. Beispiel für einen Bautyp, der in Anlehnung an das französische Kastell entstanden war.
- 5 Starý Jičín, Kreis N. Jičín. Darstellung der Burgentwicklung. Voll und gitterartig — I.+II. Bauetappe, schraffiert — hochgotischer Ausbau, gepunktet — spätgotischer und in der Renaissancezeit vorgenommener Ausbau. Beispiel für einen Burgkern des Bergfriedtypus, eines der ältesten Adelssitze.
- 6 Bílkov, Kreis Jindřichův Hradec. Situationsskizze des Sitzes und der spätromantischen Kirche. Voll — ursprüngliches Burgmauerwerk, gitterartig — vermutetes ursprüngliches Mauerwerk, schraffiert — nachträglich errichtetes Mauerwerk, gepunktet — bei Ausgrabungen der Entsorgungsschicht entdecktes altes Mauerwerk.
- 7 Šenkenberk, Kreis Znojmo. Schichtenlinienskizze des Burgkerns. Beispiel für eine Burg mit Schildmauerwerk.
- 8 Pustiměř-Zelená Hora, Kreis Vyškov. Geländebezogene Skizze der Reliefüberreste der Burg.
- 9 Strážnice, Kreis Hodonín. Rekonstruktion der Grundbausubstanz der Burg aus der 2. Hälfte des 13. Jhts. Beispiel für den Baustil des sog. norddeutschen Kastells.
- 10 Drahotuše, Kreis Přerov. Geländebezogene Skizze der Burg und ein Längsprofil quer durch die Lokalität. 1 — Burgkern, 2 — Vorburg, 3 — quer durch die Landenge situierte Bastei, 4 — vorgezogene Befestigung. Beispiel für einen Burgkern des Bergfriedtypus.
- 11 Kaltenštejn, Kreis Šumperk. Geländebezogene Skizze. Voll — „in situ“ — Konstruktion, schraffiert — abgerissenes Mauerwerk. Beispiel für einen Burgkern des Bergfriedtypus.
- 12 Smilův Burgwall (Smilovo hradisko), Kreis Prostějov. Geländebezogene Skizze. Beispiel für das sog. Kolonisationsprovisorium.
- 13 Janštejn, Kreis Jihlava. Geländebezogene Skizze der Burg mit Hof an der Nordseite (schraffiert: vorspringendes Mauerwerk). Beispiel eines Bergfriedtypus mit Zwinger und Hof.
- 14 Bašta (Zubříč), Ruine in der Nähe der Burg Šaumburk bei Podhradní Lhota, Kreis Kroměříž. Geländebezogene Skizze der Burg + A—A' — Querschnitt durch die Lokalität. Beispiel einer Mantelmauerburg.
- 15 Dolní Kounice, Kreis Brno-Land. Skizze der ursprünglichen Burg (voll) nach F. Kašička—J. O. Eliáš, 1975. Beispiel eines Baus im Stil des sog. italienischen Kastells.
- 16 Lapík, Kreis Znojmo. Geländebezogene Skizze der Burg.
- 17 Potštát (Puchart), Kreis Přerov. Geländebezogene Burgskizze. Beispiel für ein landschaftsgeprägtes Bauobjekt.
- 18 Rokštejn, Kreis Jihlava. Versuch einer Rekonstruktion der Grundbausubstanz der Burg unter Berücksichtigung der baulichen und historischen Entwicklung des Objektes auf der Grundlage einer archäologischen Forschung und einer bauhistorischen Untersuchung (durchgeführt 1981—1987; untersucht wurden die linksliegenden zwei Drittel der Lokalität); Blick von Osten. Stand vor dem Untergang der Burg während der hussitischen Kriege nach dem von Johann Heinrich (Jan Jindřich) vorgenommenen Umbau sowie dem von der Wallenstein-Familie durchgeführten Ausbau (II. u. III. Bauetappe; zwischen 1360 und dem 1. Drittel des 15. Jhts.). Beispiel des Bauschemas einer Ganerbenburg.

